

ҚИСЫҚАҚАҒАСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

Қоғам және Дәуір

ҒЫЛЫМИ - САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

3/2013

СЫРТҚЫ САЯСАТ
ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК

ІШКІ САЯСАТ

ЭКОНОМИКА

ҚОҒАМ
ТАРИХ
МӘДЕНИЕТ

Астана

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАҢЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАҢЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Болат СҰЛТАНОВ,
ҚР Президентінің жанындағы
ҚСЗИ директоры

Жауапты редактор
Үлес НЫСАНБЕК

Шығаруға жауапты:
А. Арзықұлов

Беттеу
А. Жұмағалиева

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 87-б
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ

Телефон (727) 264-34-04
Факс (727) 264-49-95
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ЖК «Волкова Е.В.» баспаханасында
басылып шығарылды.
050010, Алматы қ., Райымбек даң., 212/1.

Таралымы 500 дана.

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ҚР ПРЕЗИДЕНТІ Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЖОЛДАУЫ ЖОЛДАРЫНАН

Мұрат Смағұлов
Дәстүрлі діннен айырылып фанатизмге
берілу – терроризмге апаратын жол 5

СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Анна Гусарова
Қазіргі таңдағы Орталық Азиядағы
аймақтық өзара әрекеттестіктің
мәселелері мен келешегі 9

Еркебұлан Жұмашов
Қазақстан-Иран қатынастары:
тарихы мен болашағы 19

ІШКІ САЯСАТ

Оразғали Селтеев
Еуразиялық ықпалдастық контекстіндегі
Қазақстан, Беларусь және Ресейдегі ішкі
саяси үдерістер 31

ЭКОНОМИКА

Гүлім Жүнісова
Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз
етудегі мемлекеттің рөлі: Қазақстандағы
жағдайы және әлемдік тәжірибе 40

Сәуле Жолдыбаева
Көлік салалары өндірісін өртарптандыру
мен басқару 49

Құндызай Ерімбетова
Қазақстан дүниежүзілік экономикалық
үрдістер жүйесінде 59

ҚОҒАМ, ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ

Әбдіғали Бекішев Сирек кездесетін кітаптар мұражайы қорындағы қолжазбалар мен сирек кітаптар: зерттелу және аударылу мәселесі	79
Берік Аташ, Нұрсәуле Маханова Интеллектуалды ұлт қалыптастыру философиясы	90
Гүлмира Рахимова Мәдениеттанудағы классикалық емес көзқарастардың қалыптасуы.....	98
Мархабат Нұров Кеңестік идеология тұсындағы діни таным ерекшеліктері.....	106
Түйіндеме	112

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Болат СҰЛТАНОВ	–	редакциялық кеңестің төрағасы, ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (ҚСЗИ) директоры, тарих ғылымдарының докторы
Үлес НЫСАНБЕК	–	жауапты редактор, ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Нұржамал АЛДАБЕК	–	ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті төрағасының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахман АЛШАНОВ	–	«Тұран» білім корпорациясының президенті, ҚР жоғарғы оқу орындары қауымдастығының президенті, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Мәулен ӘШІМБАЕВ	–	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің төрағасы, саяси ғылымдарының кандидаты
Камал БҰРХАНОВ	–	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, саяси ғылымдарының докторы, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	–	әл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Бағлан МАЙЛЫБАЕВ	–	ҚР Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары, заң ғылымдарының докторы
Ләйлә МҰЗАПАРОВА	–	ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының бірінші орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Марат ТӘЖИН	–	ҚР Мемлекеттік хатшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор
Зарема ШӘУКЕНОВА	–	ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті

ҚОҒАМ, ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ

Әбдіғали Бекішев Сирек кездесетін кітаптар мұражайы қорындағы қолжазбалар мен сирек кітаптар: зерттелу және аударылу мәселесі	79
Берік Аташ, Нұрсәуле Маханова Интеллектуалды ұлт қалыптастыру философиясы	90
Гүлмира Рахимова Мәдениеттанудағы классикалық емес көзқарастардың қалыптасуы.....	98
Мархабат Нұров Кеңестік идеология тұсындағы діни таным ерекшеліктері.....	106
Түйіндеме	112

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Болат СҰЛТАНОВ	—	редакциялық кеңестің төрағасы, ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (ҚСЗИ) директоры, тарих ғылымдарының докторы
Үлес НЫСАНБЕК	—	жауапты редактор, ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Нұржамал АЛДАБЕК	—	ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті төрағасының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахман АЛШАНОВ	—	«Тұран» білім корпорациясының президенті, ҚР жоғарғы оқу орындары қауымдастығының президенті, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Мәулен ӘШІМБАЕВ	—	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің төрағасы, саяси ғылымдарының кандидаты
Камал БҰРХАНОВ	—	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, саяси ғылымдарының докторы, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	—	әл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Бағлан МАЙЛЫБАЕВ	—	ҚР Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары, заң ғылымдарының докторы
Ләйлә МҰЗАПАРОВА	—	ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының бірінші орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Марат ТӘЖИН	—	ҚР Мемлекеттік хатшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор
Зарема ШӘУКЕНОВА	—	ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Булат СУЛТАНОВ	–	председатель редакционного совета, директор Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, доктор исторических наук
Улес НЫСАНБЕК	–	ответственный редактор, заместитель директора КИСИ при Президенте РК, кандидат экономических наук
Нуржамал АЛДАБЕК	–	заместитель председателя Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК, доктор исторических наук, профессор
Рахман АЛШАНОВ	–	президент образовательной корпорации «Туран», президент Ассоциации высших учебных заведений РК, доктор экономических наук, профессор
Маулен АШИМБАЕВ	–	депутат Мажилиса Парламента РК, председатель Комитета по международным делам, обороне и безопасности, кандидат политических наук
Камал БУРХАНОВ	–	депутат Мажилиса Парламента РК, доктор политических наук, профессор
Куанышбек КАРАЖАН	–	профессор кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби, доктор юридических наук
Баглан МАЙЛЫБАЕВ	–	заместитель Руководителя Администрации Президента РК, доктор юридических наук
Лейла МУЗАПАРОВА	–	первый заместитель директора КИСИ при Президенте РК, кандидат экономических наук
Марат ТАЖИН	–	Государственный секретарь РК, доктор социологических наук, профессор
Зарема ШАУКЕНОВА	–	директор Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК

Дәстүрлі діннен айырылып фанатизмге берілу – терроризмге апаратын жол

Мұрат СМАҒҰЛОВ,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың
Әлеуметтік-саяси зерттеулер бөлімінің
ғылыми қызметкері

Бүгінгі таңда діни сенімдердің мемлекеттің дамуына ықпал етуі күннен күнге өсуде. Әлемдегі жаппай барлық мемлекеттер дінді жамылып радикалды көзқарасқа әкеліп соғатын керітартпа ағымдармен бетпе-бет кездесіп отыр. Жан-жақты даму үстінде болған еліміз де олардың қатарынан тыс емес. Деструктивті әрі радикалды ағымдардың ұлтаралық және дінаралық бейбітшілік пен ауызбіршілікке тигізетін кері әсері барша жұртшылыққа мәлім. Осыны ескере отырып, Елбасымыздың халыққа Жолдауы арқылы бағыт көрсету нәтижесінде бірқатар шаралар іске асып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» Стратегиясы» атты Жолдауында: «Мемлекет пен азаматтар радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің барлық түрлері мен бой көрсетулеріне қарсы біртұтас шеп құруға тиіс. Біз Жаратушыға деген кіршіксіз сенімнің агрессиялы және қырып-жойғыш фанатизммен алмасуына жол бермеуіміз керек. Соқыр фанатизм біздің бейбітсүйгіш халқымыздың психологиясы мен діліне мүлде жат. Ол Қазақстанның мұсылмандары ұстанатын ханафи мазһабына қарама-қайшы» [1], – деп, радикализм мен экстремизм туралы сөз қозғалған.

VIII ғасырдың ортасында қазақ даласына ислам діні кең қанат жайған соң, даналығы әрі парасаттылығымен танымал болған ата-бабаларымыз мұсылмандықты негізгі сенімі мен дәстүріне айналдырған. Ғасырлар бойы қанымызға ана сүтімен сіңген дәстүрлі

дініміз бен сенімімізді соңғы уақытта фанатизм арқылы бұрмалап, ел тыныштығын бұзуға бет алған топтардың пайда болуы ойланарлық жәйттердің бірі.

Фанатизм (лат. *fanaticus* – булыққан, буырқанған) – жанкештілік пен бірбеткейлікке салынып, ақиқаттылығына қарамастан ешкімнің көзқарасына құлақ қоймай соқыр еліктеу [2]. Бұл ислам дініне жат әрі қабылданбайтын сипат. Құрандағы бірқатар аяттар мен хадистер ислам дінін ұстанушы мұсылманды ағымдардың тар шеңберінде шектеліп қалмай, кең көзқараста болуды, айналасындағы құбылыстарды зерттеп, Құдайдың құдыретін тануға үндеуде. Алайда бұл ақиқаттарды тану үшін белгілі діни білім қажет. Өкінішке орай, тәңір мен сенім тұралы білімді аңсап ізденген отандастарымызды тура жолдан экстремистік бағытты насихаттайтын топтар өкілдері тайдыруды көздеуде.

Қоғамда кездесетін діни фанатизмнің ең қауіпті жағы – ол радикалды әрі агрессиялық пікірде бекем тұрып, өзгелердің көзқарасын жоққа шығарып қабылдамау. Мысалы, соңғы уақытта елді үрейлеткен «ұлы жихад» (үлкен күрес) терминін діни тұрғыдан жастарымызға деструктивті ағымдарда «қолға қару алып немесе өзін-өзі жару арқылы жасалатын күрес» деп түсіндірілсе, фанатизммен іске кіріскендерді дін мамандарына тоқтату қиындыққа соғады. Тіпті шариғаттың негізі болған Құран мен хадистен дәлел келтіріп, ұстанған сенімдері қате, шынында үлкен күрес олардың ойлағандарындай емес, керісінше «өз нәпсімен күресу» екендігін сендіру оңайлыққа соқпайды. Өйткені әуелден ақиқаттан хабары жоқтарға бұл жалған ой әбден насихатталып, миларына сіңіп қоймай, бұрмаланып, фанатизмге айналдырылған.

Діни іліммен сусындау барысында жастарымыздың Жаратушыға деген кіршіксіз сенімінің қырып-жойғыш діни фанатизмге алмасуына жол берген жағдайда діни қауіпсіздікпен қатар ұлт қауіпсіздігін қауіп-қатерге ұшыратамыз. Бұл мәселенің бірде-бір шешім жолы – деструктивті ағымдардың насихаттау жолдарын тыю мен дәстүрлі ислам дінінің уағыздау арқылы сенімге деген оң көзқарасты жаңғыртып қалыптастыру әрі дін жайында халықты сауаттандыру. Мешіттегі имамдардың айтылған уағыз-насихаттарына ұлттың болашағы болатын жастарымыз құлақ асып тыңдап, Елбасы айтқандай, жұртымызға жат болған ағымдардың арбауына қарсы тұратын ішкі «сүзгіні» нығайту. Ол үшін бір қатар жұмыстар атқарылып жатыр. Мысал ретінде жақын арада тұсау кесері өткен, дәстүрлі дінімізді түсіндіретін «E-islam.kz» атты мемлекеттік ресми сайты келтірсе болады.

Елімізде қазіргі таңда фанатизмнің екі түрі байқалып отыр. Бірі – қазақтың салт-дәстүр мен дінді ажырата алмай, шаманизм мен тотемизмнен қалған әдеттерді орындай жүру болса, екіншісі оған қарама-қайшылық жағдайда туындаған – дәстүрімізді шетке ысырып тастап ағымдар насихаттаған діни үкімдермен қарым-қатынас жасап өмір сүру. Екеуі де біздің жағдайымызға сай келер емес. Қоғамымыздың рухани дүниесі алға қарай дамуына үлес қосқаны үшін, әрі тарихымызда қалыптасқан соң, халқымыздың дәстүрлі ислам дінінен бас тартып, діни ағымға берілгені жөн болмағандай, салтымыздан толығымен айырылғанымыз дұрыс болмас. Осы екі тәсілге кіріскен адам анық қателік жасаған болар. Өйткені деструктивті ағымға берілу экстремизм мен терроризмге алып келері айдан анық болса, белгілі бір ұлттың дәстүрін ғана қоштау иман мен ислами санадан алыстатуы мүмкін.

Қазақ елі осы таңда қалыптасқан дәстүрлі діни мен тарихын, тілі мен ділін сақтаумен жарқын болашаққа бет алғанына куәміз. Алайда қазақтың барлық әдет-ғұрыптарын дінге телуге болмаған секілді, шариғаттың барлық үкімдерін қысқа мерзімде дәстүрімізге айналдыра ала алмайтынымыз мәлім. Сондықтан бұл жағдайда салт-дәстүріміз дінмен біте қайнасып жатқан жерлерін халықтың алдына паш ету арқылы тепе-теңдікті сақтап қалуға мүмкіндік бар.

Дәстүрді зерттеген жағдайда тарихшыларға жүгінгендей, дін саласында ғалым атанған исламтанушылардың айтқандарына сенуді *тақлид* деп атайды. *Тақлид* деп шариғатты терең білмеген мұсылмандардың төрт мазһаб мужтахидтері салып кеткен сара жолымен жүруді айтады. Алайда тақлид ешқашан соқыр еліктегіштікті қоштамаған, керісінше шариғаттағы әр нәрсенің мән-мағынасы мен хикметін түсіндірген соң іске айналуын талап еткен. Хикметтерін түсіну терең діни ілімді талап еткендіктен, қарапайым мұсылманға ғалымдардың айтқандарын орындау жеткілікті.

Қазақстан мұсылмандарының бірінші құрылтайында 1990 жылы елімізде діни басқарма құрылды. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жауапты және халқымыздың тыныштығы мен әлемдік бейбітшілікті әнұран етіп алған мекеме болғандықтан, еліміздегі дінге байланысты мәселелерде талапты пәтуалар шығаруда. Жұртшылыққа арнап шығарылған пәтуалар соқыр фанатизммен күресіп, діни негіздерге қайшы келмей, ғасырлар бойы көздің қарашығындай сақталып келген салтымызды бұзуға апармайды.

Қоғамда, әсіресе, жастар арасында діни экстремизм профилактикасы күшейтіліп отыр. Дін істер агенттігінің бастауымен жоғары

оқу орындарында талапкерлермен дөңгелек үстелдер, сұхбаттар мен кездесулерді жиі ұйымдастыруда. Оған қоса үстіміздегі жылда «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013–2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама» қабылданды [3]. Оның негізгі бағыты діни экстремизм көріністерінің алдын алу және терроризм қатерлеріне жол бермеу арқылы адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Ол болса халықпен, қоғаммен әрі жастарымызбен тығыз байланысты сақтай отырып, қойылған мақсаттарға қол жеткізу.

Бағдарламада аталып кеткен істердің оң нәтижесіне жету үшін, Жолдауда көрсетілгендей, мемлекет пен азаматтарымыз радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің барлық түрлері мен бой көрсетулеріне қарсы біртұтас шеп құруға тиіс. Жұмыла көтерген жүк жеңіл демекші, халықтың санасын оятар ілім іздеп, жас ұрпақты дәстүрімізге сай тәрбиелеп, жарқын болашақ пен ел тыныштығына ат салысқанымыз біз үшін алтыннан да қымбат екенін түсінуіміз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 04.12.2012 // <http://www.akorda.kz>.
2. А. Али-заде. Исламский энциклопедический словарь, издательство: Ансар, 2007 г. – С. 669.
3. Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 24 қыркүйектегі № 648 Жарлығы // <http://adilet.zan.kz>

Қазіргі таңдағы Орталық Азиядағы аймақтық өзара әрекеттестіктің мәселелері мен келешегі

Анна ГУСАРОВА,
ҚР Президентінің жанындағы
ҚСЗИ-дың ғылыми қызметкері,
әлеуметтану ғылымдарының магистрі

Ауғанстандағы әскери операцияның 10-жылдық мерзімі аралығында Вашингтонның сыртқы саяси стратегиясында айтарлықтай өзгерістер болды. Орталық Азияның американдық стратегиялық жоспарлаудағы маңыздылығы төмендеп, аймақ АҚШ-тың екінші дәрежелі мүдделерінің қатарына өтті.

Ресми Вашингтонның сыртқы саяси бағытының Орталық және Оңтүстік Азия аймағынан АТ аумағына [1] ауытқығанына қарамастан, аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері әлі де өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі таңдағы дамудың негізгі трендтерін есепке ала отырып, Орталық Азияның тұрақсыздандырғыш әлеуеті алдағы уақытта энергетика (Каспий), су ресурстарында (трансшекаралық өзендер) және геосаясат (Ауғанстан және үнді-пәкістан шиеленістіктері) саласында көрініс беруі мүмкін.

АҚШ-тың аймақтағы саясатының негізгі тетіктерінің бірі – Орталық Азия аймақтық экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы (ОААЭЫ)* болды, бұл шын мәнінде «Жаңа Жібек жолы» атты американдық геосаяси стратегияның жолбасшысы болатын. Сауда-экономикалық интеграцияны нығайту мақсатында оған Ауғанстанды қосу мен ҚХР тіркеу арқылы америкалық стра-

* Орталық Азия аймақтық экономикалық ынтымақтастық бағдарламасына он мемлекет кіреді (Өзбекстан, Ауғанстан, Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Монғолия, Пәкістан, Тәжікстан, Түркменстан и Өзбекстан) мен 6 халықаралық қаржы институты (АДБ, ДБ, ЕДҚБ, ИДБ, ХВҚ және БҰҰДБ)).

тегтер өздеріне қажетті дискурс қалыптастырып, оның аясында Орталық Азияны еуразия құрлығындағы коммерциялық тасымалдарды жүзеге асыруға қажетті маңызды транзиттік аймаққа айналдыруды жоспарлады.

Қазіргі таңда ОААЭЫ өзара пікірталасу алаңы және аймақтық деңгейдегі ортақ жобаларды жоспарлау мен жүзеге асыру саласындағы алаң ретінде танылып отыр. Халықаралық даму банктерінің ОААЭЫ көлік дәліздерін құру бойынша қаржылық қолдауы Орталық Азия елдерінің сыртқы сауданы дамыту арқылы аймақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға жағдай жасады, бұл ОААЭЫ мүше-елдері экономикасы арасында ғана емес, сонымен қатар аймақтық және жаһандық көлемде де көрініс берді.

ОААЭЫ аясындағы аймақтық ынтымақтастықтың келешегі

Ауғанстандағы әскери-саяси дағдарыспен тығыз байланысты аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері Орталық Азия елдерінің экономикасына жеке инвестицияларды көптеп тартуға өзінің қолайсыз ықпалын тигізіп отыр. Осыған байланысты халықаралық даму банктерінің қызметі олардың экономикасын дамытудың бірден-бір қозғаушы күші болса, ОААЭЫ бағдарламасы осы мақсаттарға жетудің тетіктері ретінде қарастырылады.

ОААЭЫ аясындағы аймақтық ынтымақтастықтың келешегін бағамдау барысында келесідей шарттарды есепке алу қажет:

- *көлік дәліздері.* Жаһандық экономикалық үдерістерге толығымен кірігу үшін дұрыс жолға қойылған инфрақұрылым қажет екендігі белгілі, бұған көліктік-транзиттік құрылым да жатады. ОААЭЫ бағдарламасының бұл саладағы негізгі іргетасы ретінде алты көлік дәлізі саналады.

Қазіргі таңда ОААЭЫ ресми құжаттарында бұл жобалардың орындалу мерзіміне қатысты мәселеде ауытқушылықтар орын алып отыр. ОААЭЫ шаралары жоспарына сәйкес көлік дәліздері аймақтағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты жандандыру үшін 2017 жылға қарай толығымен дайын болуы тиіс [2]. Ал ОААЭЫ-2020 стратегиясы бойынша көлікке қатысты жоспарланған маңызды инфрақұрылымдық жобалар 2015 жылға қарай аяқталуы керек.

ОААЭЫ құжаттарындағы ауытқушылықтармен қатар, бұл жобалардың тәжірибе жүзіндегі тиімділігін бағамдау да айтарлықтай қиын мәселе болып отыр. Көлік дәліздерін қайта қалыпына келтіру жұмыстары өте баяу жылжуда. Бір айта кетерлігі, 2007

жылдың қорытындысы бойынша ОААЭЫ көлік дәліздерінің 64% жаңартылса, 2012 жылдың қыркүйегіндегі көрсеткіш төрт мың жаңа жол құрылысын көрсетті. Жағдайдың қиындауына жобаның нақты мүмкіндіктері мен жағдайын анықтауға мүмкіндік беретін ауқымды ақпараттық-сараптамалық қолдаудың болмауы әсерін тигізіп отыр;

- *Қытайдың рөлі.* ОААЭЫ қатысудағы болуы мүмкін экономикалық тиімділіктермен қатар, аталынған көліктік және логистикалық дәліздер Орталық Азия аймағын Ауғанстан мен Оңтүстік Азия аймағымен қосып қана қоймай, ҚХР сауда-экономикалық байланыстың артуына ықпал ететіндігін айта кету қажет, өйткені алты дәліздің ішіндегі төртеуі Қытай жерінен басталады немесе сол аймақта аяқталады. ОААЭЫ қатысу барысында Қытай жерінде 100-ге тарта көлік бағыттары пайда болған. Сонымен қатар, қытай басшылығы Орталық Азия аймағы, оның ішінде Қырғызстан мен Өзбекстан арқылы өтетін балама көлік бағыттарын салудың мүмкіндіктерін қарастырып отыр;

- *энергетика.* Энергетика саласындағы ОААЭЫ мүше-мемлекеттерінің ынтымақтастығы Вашингтон ұсынып отырған CASAREM жобасы аясында Орталық Азияның оңтүстігі және Оңтүстік Азия аймағын энергетикалық жағынан байланыстыру мен оны нығайтуға бағытталған жобаларды жүзеге асырумен шектеліп отыр. Орталық Азия аймағы елдерінің бұл жобаға қатысуы бірнеше тәуекелге баруға итермелейді.

Рогун ГЭС жұмысын бастауы мен оның CASAREM жобасына қосылуынан соң Тәжікстан мен Қырғызстан электр энергиясын экспорттаудан кіріс таба бастауы мүмкін. Жобаның жүзеге асуына белсенді кедергі жасап отырған Өзбекстан бұл жағдайда ауғанстандық энергетикалық нарықтағы монополиялық дәрежесін жоғалтады, ол өз кезегінде Орталық Азиядан Ауғанстан, Үндістан мен Пәкістанға бағытталған энергетика нарығындағы күресті күшейтеді. Энергетика саласындағы өзара әрекеттестіктің нашарлауы трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану мәселесіндегі аймақтық қайшылықтардың себебі болып отыр. ОААЭЫ аясында бұл саладағы өзара әрекеттестік дипломатиялық каналдар бойынша екіжақты негізде жүргізілуде, бұл Қытайдың аталынған мәселені басқа форматта талқылауға жол бермеуді көздеген стратегиялық мүддесіне* сәйкес келеді. Сондықтан да трансшекаралық өзендердің су ресурстарын тиімді пайдалану

* Ереже ОААЭЫ ресми құжаттарында бекітілген.

мәселесі энергетикадан бөлек қарастыратындай бағдарламаның маңызды сұрағына жатпайды.

Сонымен бірге әлемдік энергетикадағы заманауи трендтер қалпына келетін энергия көздерін дамыту талаптарын қойып отыр. Бірақ, ОААЭЫ аясында бұл мәселеге назар аударылып отырған жоқ. Қазіргі таңда Қытайда балама энергетика саласы мемлекеттік қаржыландыруға байланысты қарқынды дамып отыр, сондықтан да бұл саладағы өзара әрекеттестік тек екіжақты форматта ғана жүргізілуі мүмкін. Бұған Suntech Power Holdings қытайлық ірі компанияның Өзбекстанда жел және күн энергетикасын дамытуға қатысуы мысал болады;

- *Кедендік одақ пен ОААЭЫ қарым-қатынасы.* Экономикалық көқарас тұрғысынан Еуразиялық экономикалық одақ пен ОААЭЫ бағдарламасы бір-біріне қайшы емес. Орталық Азиядағы инфрақұрылымдық жобалардың жүзеге асырылуы аймақтық жаһандық нарыққа барынша терең интеграциялануына қолайлы жағдай жасайды.

Бірақ, 2020 жылға қарайғы ОААЭЫ алты көлік дәлізі мен Кедендік одақ аясындағы интеграция негізіндегі толық көлемді «бір терезелік» байланыстарды жүзеге асыру мәселелері әлі де ойластырылмаған жағдайда. ОААЭЫ экономикалық мақсаттылығына баға беру күрделі мәселе, өйткені бұл саладағы қандай да бір экономикалық есептеулер мен көрсеткіштер жоқ. Осыған байланысты ақпараттық-сараптамалық вакуумды ОААЭЫ аясында қалыптасып отырған қауіп-қатерлер тез арада толтырып отырғандығын көптеген отандық сарапшылар атап өтті. Бір айта кетерлігі дәл осындай ақпараттық қолдауы әлсіз болып отырған Кедендік одаққа қатысты пікірталастың орын алмауында болып отыр;

- *ОААЭЫ институтын қалыптастыру (ОИ).* Қазақстанның өз жерінде ОИ негізін орналастыруға қатысты кандидатурасы көптеген себептерге байланысты дәлелденген мәселе. Жаңа құрылымның ашылуына кететін қаржының шамамен 7-10 млн долл. болатынына қарамастан, ел аумағында орналасатын ОИ мақсаттылығын да есепке алу қажет:

- 1) қабылдаушы тарап барынша ауқымды үлес қосуы тиіс;
- 2) институттың ел аумағында орналасуы қожайын-елдің аймақтық мәселелерге белсенді араласуын білдіреді.

Осылайша, ОААЭЫ донорлары ауқымды қаржылай инвестициялар арқылы жаңа мегааймақтың сауда-экономикалық интеграциясының негізі болатын инфрақұрылым қалыптастырады.

Соған қарамастан Қазақстан ОААЭЫ жобаларының жүзеге асырылуына бағдарламаның басқа мүше-мемлекеттермен салыстырғанда айтарлықтай аз тартылған. Осы мәселеге қатысты келесідей жағдайға назар салып өткен дұрыс:

1) ОААЭЫ нақты «бизнес-жоспарының», ақпараттық және сараптамалық қолдаудың болмауы АҚШ Орталық Азиядағы саясатындағы төмен деңгейлі орында болуына ықпал етеді. 2014 жылдан кейінгі кезеңдегі ОАА ықпалының төмендейтіндігін сезіне отырып, АҚШ Ауғанстаннан әскерлердің шығарылуынан кейінгі кезеңдегі аймақтағы негізгі басымдықтарын айқындамай отыр. «Жаңа Жібек жолы» стратегиясы аясында Орталық және Оңтүстік Азияның сауда-экономикалық интеграциясын қолдауға шақырудан басқа қазіргі таңда Вашингтонның қолында Орталық Азия елдерін өз ықпал ету шеңберіне тартуға қажетті басқа да тиімді тетіктер болмай тұр.

Осыған байланысты ақпараттық-сараптамалық вакуумды жою мен аймақ елдерінің бағдарламаны дұрыс қабылдауы мақсатында жаңа аймақтық құрылым – ОААЭЫ институтын құру көзделінген. ОИ Әзербайжанда немесе Қытайда орналасуы Вашингтон мен Пекиннің аймақтағы өз ықпалдарын арттыруға қажетті қосымша тетік болуы мүмкін. Бұл жағдайда АДБ Хатшылығы өкілеттілігінің ОИ негізінен кеңейтілуі дұрыс болады;

2) ОААЭЫ – Орталық Азияның бес мемлекетін біріктіріп отырған айрықша механизм ретінде көптеген салалардағы аймақтық өзара әрекеттестіктің нығаюына жағдай жасайды. Бірақ, қазіргі таңдағы ОААЭЫ экономикалық мақсаттылығының нақты көрінісінің болмауына байланысты Қазақстан үшін бағдарламаға белсенді тартылуға ешбір қажеттілік болмай отыр. Сонымен бірге тағы бір айта кетерлігі америкалық стратегиялық жоспарлауда бірінші кезекке өз экономикасын дамыту алынған болатын. Осыған байланысты Орталық Азияның маңызы төмендеп, аймақ АҚШ-тың екінші кезектегі қызығушылықтары зонасына өтті.

Сонымен бірге «ұйқыдағы» жобалардың жандануы мен пассивтенуі көп жағдайда Орталық Азия елдеріндегі ішкі саяси конъюнктураның өзгеруімен тығыз байланысты.

Аймақтағы Ресей саясаты

Қазіргі таңдағы жағдайда, яғни 2014 жылдан кейінгі Ауғанстандағы халықаралық жағдайдың дамуындағы белгісіздік

Ресейдің орталықазия мемлекеттерімен өзараәрекеттестігін, әсіресе ҰҚШҰ аясындағы шараларын жандандыруды талап етеді. Аймақтың барлық елдері АИР тарайтын қауіп-қатерлерді сезінетіндіктерін айта кету қажет. Бірақ, қандайда бір жағдайларда да аймақтық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыратын ынтымақтастықты белсендендіру шаралары тұрақты түрде қайшылықтарға кезігіп отыр, оны былайша сипаттауға болады:

1) Ресейдің ҰҚШҰ аясында Қырғызстан және Армениямен біріге отырып әскери-техникалық ынтымақтастықты арттыруына Тәжікстан тарапының қанағаттанбаушылығы;

2) Мәскеу мен Душанбенің шешімін таппаған энергетикалық мәселелері кейбір жағдайларда Ресейдің Тәжікстандағы әскери базаларының жағдайына белгілі-бір түрде ықпал етеді;

3) Орталық Азия елдері территорияларындағы әскери объектілерге қатысты тұрлаусыздықтар;

4) Көлік және энергетика саласындағы, оның ішінде ірі ГЭС салу мен көлік тасымалы мәселесіне қатысты тәжік-өзбек қайшылықтары;

5) Өзбекстанның ҰҚШҰ мен аймақтағы қауіпсіздік мәселесіне қатысты диалогтан өзін алшақ ұстауы;

6) еңбек миграциясы мен заңсыз есірткі саудасы саласындағы шешімін таппаған қиындықтар.

Бұл жағдайлар бойынша Ресей екіжақты серіктестік қатынастарды нығайтуға талпыныс жасайды.

Шетелдік әскердің шығарылуынан кейінгі Ауғанстандағы экономикалық қалпына келтіруді ұйымдастыру қажеттілігін сезіне отырып, Ресей жаңа геосаяси құрылым жасауды көздейді, ал ол болса болашақта Мәскеудің аймақтағы экономикалық мүдделерін қорғауына мүмкіндік береді. Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық жөніндегі ресейлік корпорация құру туралы РФ ЕБФҚ ұсынысы АҚШ-тың аймақта әскери орналасуын қамтамасыз етуге бағытталған америкалық «Жаңа Жібек жолы» және «Азия жүрегі» стратегиялық жоспарларының баламасы саналатын Ресейлік жобаларды лоббилеу болатын. Бірақ, бұндай геосаяси жоспарларды жүзеге асыру үшін көлемді инвестициялар қажет, ал Мәскеу қазіргі таңда оны бөлуге қауқарсыз. Корпорацияны іске асыруға жұмсалған 2 млрд рубль түріндегі 51% акция шын мәнінде Арменияға салынған ресейлік қаржы салымына да, сонымен қатар америкалық жобаларды жүзеге асыру үшін аймаққа салынған қаржы көлемдерімен де салыстыруға келмейді.

Осыған байланысты аймақтағы сыртқы акторлардың (АҚШ, ҚХР) бәсекелестігінің артуы барысында және қауіпсіздіктің жаңа қауіп-қатерлерінің пайда болуы жағдайында Орталық Азия елдерінің билеуші топтары мен сараптама қауымдастығы өкілдерінің Ресейге деген қарым-қатынасында белгілі үдерістер орын алып отыр. Бір жағынан ресейлік саясатты сынға алу, оның ішінде бірлесіп құрылған мемлекетаралық құрылымдар жұмысы да бар. Ал екінші жағынан өзара әрекеттестіктен бас тарту немесе оның көлемін айтарлықтай қысқарту шаралары Орталық Азия елдерінің стратегиялық мақсаттарына сәйкес келмейді. Ресейдің орталықазия елдерінің сыртқы экономикалық байланыстарында, әсіресе қаржы аударылымдары мен тауарайналымы бойынша көшбасшылық позицияда екендігін атап өткен жөн.

ҰҚШҰ аясында Ауғанстан бойынша кешендік жоспардың жасалуы Ұйымның позициясының күшейгендігін көрсетеді, бірақ та оның нақты толтырылуы әлі де шешімін таппаған мәселе. Бұл жерде Орталық Азияның әлі де бөлшектенуі қауіпі бар, өйткені ресейлік инвестиция негізінен Қырғызстанның әскери-техникалық саласына бағытталуы Тәжікстан тарапын қатты аландатып отыр. Осыған байланысты Мәскеу аталынған елдерге қатысты өзінің саясатын теңгеруі қажет, және де Өзбекстанның аймақтық қауіпсіздік, оның ішінде есірткі тасымалы мен миграцияға қатысты пікіралмасуға тартылуына ықпал етуі тиіс.

Ресей-американдық қарым-қатынастары мәнімендегі Орталық Азия елдерінде орын алуы мүмкін тәуекелдер

Ресей мен АҚШ-тың маңызды сұрақтарға байланысты өзарақайшылықтарға баруын есепке ала отырып, Орталық Азия аймағының келешекте қауіпсіздікті қамтамасыз етуге белгілі бір қатерлерге бой алдыруы мүмкін, оның ішінде келесілерін атап айтуға болады:

- *қауіпсіздік*. Еуразия құрлығындағы геосаяси өзгерістерге байланысты қазіргі таңдағы әлемдік жетекші геосаяси объектілер ретінде Ауғанстан мен Каспий танылады.

Біріншіден, қазіргі таңдағы маңызды инфрақұрылымдар объектілеріне бақылау мен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жауапкершілікті ауған тарапына өткізіп беру шарасы АҚШ пен оның НАТО-дағы одақтастырының АИР миссиясының нәтижесіздігін, және Альянс стратегиясы басымдықтарының өзгеріске түскендігін

байқатады. Бірінші кезекке Сирия мәселесі мен Таяу Шығыстағы химиялық қару қолдану қауіпі шығып отыр.

Қазіргі таңда АҚШ әскери құрал-жабдықтарын Ауғанстаннан шығару Пәкістан арқылы, ал Вашингтонның НАТО бойынша одақтастырының қару-жарақ пен әскери техниканы тасымалдау шарасы Қазақстан мен Өзбекстан территориясы арқылы жүзеге асырылуда. Тәжікстан қайта тасымалдау бойынша серіктестер тізімінен шығарылса, қырғызстандық Манас ТҚО бойынша мәселе тек бір жылға ғана шешілді.

Бұл жағдай Орталық Азиядағы Ресей мен АҚШ арасындағы қайшылықтарды шиеленістіріп жіберуі мүмкін екендігін айта кету қажет. Вашингтонға Манас ТҚО* әскери объект түрінде сақтауға нақты кепілдіктер беру Ресейдің Қырғызстанға көрсетіп отырған әлеуметтік-экономикалық көмегінің жетістіктерін көруге кедергі болады. Сонымен бірге ҰҚШҰ бойынша міндеткерліктерін орындамауын АҚШ тарапынан өз пайдасына қолданып, ресейлік әскери-саяси ықпалдың төмендеуі есебінен өзінің аймақтағы ықпалын арттыруына жағдай тударыды. Нәтижесінде, Қырғызстанда кезекті мемлекеттік төңкерістің орын алуын жоққа шығаруға болмайды, ал ол Орталық Азияның жалпы қауіпсіздігіне қолайсыз ықпал етеді;

Екіншіден, Каспийдегі көліктік және құбыр бағыттарына бақылау орнатуға деген күрестің күшеюі Каспий өңірінде тұрақсыздықты және/немесе милитаризация үрдісінің орын алуына ықпал етуі мүмкін. Мәскеу мен Вашингтонның Иранға қарсы экономикалық шектеулер мәселесіндегі ауызбірлігіне қарамастан, бұл жағдайды шешуге қатысты ресейлік және американдық ұстанымдар әртүрлі болып келеді. Ресеймен салыстырғанда, АҚШ ирандық ядролық мәселені (ИЯМ) әскери жолмен шешу қажеттілігін жоққа шығармайды.

Сонымен қатар жағдайдың одан ары шиеленісуіне ИИР шығатын қауіп-қатерге қатысты Израильдің өз әскери қуатын арттыруы ықпал етуде. Егер де Иранға қарсы әскери күштің қолданылуы мүмкін сценарийді қарастыратын болсақ, орталықазия елдері ядролық объектілерді зымырандық-бомбалық атқылау нәтижесінде болған радиацияның таралу салдарынан орын алған экологиялық апаттарды бастан өткереді. Бірақ, ИЯМ бойынша келіссөздердің қайта басталуы және ИИР мен АҚШ арасындағы тікелей келіссөздер жүргізу шарасы аймақтағы қауіпсіздік қатерлерін төмендетуге қауқарлы;

* Мемлекеттің жыл сайынғы кірісі 60 млн долл.

Үшіншіден, соңғы кездерде «араб көктемі» қатерінің Түркменстандағы әлеуеті айтарлықтай өсті. Бұл елде таяушығыстық көптеген белгілер бар, олардың ішінен келесілерін атап айтар болсақ:

- 1) ауқымды энергоресурстар қоры;
- 2) демократияның болмауы, адам құқықтары мен бостандығының бұзылуы;
- 3) жемқорлықтың жоғарғы деңгейі;
- 4) әлеуметтік теңсіздік пен қоғамның тапқа бөлінуі.

Сонымен қатар экономикалық саладағы түркмен-америка байланысының жандануы, оның ішінде Түркменбаши портын АДХБ қаржысы негізінде модернизациялау шарасы Вашингтонның аймақтағы өзінің әскери-саяси ықпалын сақтап қалу мақсатында Ашхабадқа сенім артып отырғандығын білдіреді. Бұл жағдайды және елдің халықаралық Freedom House, Transparency International және Шекарасыз репортерлер рейтингтеріндегі орнын есепке ала отырып, «араб көктемі» технологиялары болашақта Түркменстанда да орын алу мүмкін екендігін айтуға болады;

- саясат. АҚШ-тың Ресейге қатысты қолданып отырған құқыққұрғау технологиялары Орталық Азия мемлекеттерінде де қолданылып отыр. Келешекте демократиялық деңгейі қажетті деңгейде емес елдер қатарында Қазақстан қалып, бұған ұдайы қосылып келген, Freedom House рейтингі бойынша демократия жоқ және адам құқықтары сақталмау бойынша алғашқы орындарда тұрған Өзбекстан мен Түркменстан* кірмеді. Бұл жағдайда Вашингтонның ұстанымы ҚР Ресей Федерациясымен тығыз интеграциялық байланыстарға қатысуымен байланысты. Дәл осындай механизм Кедендік одаққа қосылуды жоспарлап отырған Тәжікстан мен Қырғызстан үшін де қолданылуы мүмкін.

Жоғарыда айтылған ойларды есепке ала отырып, келесідей жайттарға көңіл бөліп өткен жөн:

1) ресей-америкалық қарым-қатынастар барлық кезде өзара қайшылықтар мен келіспеушіліктерден тұрды, бұл Орталық Азия аймағы бойынша мәселелерге де қатысты. Бұл көп жағдайда Вашингтон тарапынан АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздігінің қатерлері Ауғанстан, Иран және Пәкістан секілді елдермен географиялық жақындықтың ықпалы саналады. Ал екінші жағынан, өз интеграциялық жобаларын («Жаңа Жібек жолы» және Еуразиялық экономикалық одақ») аймақта дамыту талпыныстары көп жағдайда

* НАТО әскері мен әскери жүктерін АИР шығаруға Өзбекстан, Қырғызстан және Түркменстанның қатысу мүмкіндігі оларға қатысты демократия мен адам құқықтары талаптары сұрақтарында маңызды фактор болады.

ресей-америкалық қайшылықтардың негізі болып, әрқайсысы Орталық Азиядағы екінші тараптың әскери-саяси және басқа да ықпалын төмендетуге бағытталды. Аймақ елдерінің белгілі-бір жобаға қатысуы олардың сыртқысаяси басымдықтарын анықтайды (бұл жағдайда Түркменстан мен Өзбекстанның қатыспауы). Осыдан келіп шығаратын қорытынды Орталық Азияның өзара бөлшектену үрдісіне ресей-америкалық қайшылықтар ықпал етті деуге болады, ал аймақтағы тұрақты мемлекет ретінде ҚР ғана атауға болады;

2) АҚШ-тың Ауғанстаннан кетуі негізінде Орталық Азия Вашингтон үшін стратегиялық маңызды аймақтардың қатыранан шығып отыр. ИИР қатысты жағдайдың қолайсыз сценарий бойынша дамуы орын алса 2014 жылдан соң аймақтың оңтүстік бөлігі жалпы Орталық Азия елдері үшін қауіпсіздіктің қатерлі ауданына айналады. Егер де аталынған мәселе өзінің оң шешімін тапқан жағдайда, яғни аймақ елдері ИИР қатысты өзара үйлестірілген саясат ұстанатын болса Орталық Азия үшін бұл қатердің ықпалы төмендейді.

Қазақстан-Иран қатынастары: тарихы мен болашағы

Еркебұлан ЖҰМАШОВ,
Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті,
Халықаралық және аймақтық
зерттеулер орталығының
аға ғылыми қызметкері

Иран мен тәуелсіз Қазақстан арасындағы қатынастар бастапқыда бірқатар сарапшылар күткендей қоян-қолтық болып кетпесе де, бірқалыпты дамып келеді. Кеңес Одағы ыдырап, Орталық Азия елдері темір қырсаудан босап шыққаннан кейін көршісі Түркия бауырластығын алға тартып, бетін осылай қарай бұрып, қоғамның барлық саласында байланыстарды жандандырып жатқанда ресми Тегеран самарқау қимылдады. Әйтпесе сарапшылар, Иран да діни және тарихи жақындығын пайдаланып Орталық Азияға қарай ашылады деп күткен еді. Иран басшылығының неге бұлай шабан қимылдағанын дөп басып айту қиын. Мүмкін мемлекетке сыртқы күштердің қысымы адымын аштырмады немесе ішкі жағдайы мүмкіндік бермеген шығар, болмаса осы мәселені көтеретін стратегиялық саясаткер табылмады, яки жақын аралассақ түрік елдерінің ықпалында қалып кетерміз деп күдіктенген болар... Әйтеуір бастапқыда Иран жағы тек экономикалық байланыстармен шектеліп қалды (оның өзі де көңіл көншітерлік емес). Тек, соңғы жылдары «сең жібіп» бұл аймақпен қатынастарға көбірек назар салуды қолға алды. Бұл, Иранның сыртқы саясаттағы басым бағыттарды белгілеген доктринада Орталық Азияның да орын алғандығынан байқалады. Сөйтіп, кейінгі жылдары ресми Тегеранның Иранды транзит ретінде пайдалану саясатына байланысты Қазақстанмен арадағы түрлі барыс-келіс те көбейді.

ҚР Сыртқы істер министрлігінің мәліметтеріне жүгінсек екі елдің арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылдың 22 қаңтарынан

бастау алады. Иран Ислам Республикасындағы Қазақстан елшілігі 1993 жылы ашылған. Ал Иранның Қазақстанның астанасындағы елшілігі 1992 жылдан бері жұмыс істеп келеді [1].

ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 1999 жылы 6 қазанда Тегеранға жасаған ресми сапарында «Қазақстан Республикасы мен Иран Ислам Республикасы арасындағы өзара қарым-қатынастар туралы декларация» қабылданды. Қазақстан Республикасы мен Иран Ислам Республикасы арасындағы саясат, экономика, мәдениет салаларындағы жан-жақты ынтымақтастықты нығайту және дамыту, әрі достық байланыстарды тереңдету мақсатында қабылданған декларацияның әр тарауы аталған салаларды жандандыруға бағытталған:

I-тарауы: Саясат саласындағы ынтымақтастық;

II-тарауы: Экономикалық ынтымақтастық;

III – тарауы: Ғылым және мәдениет саласындағы ынтымақтастық.

Саясат саласындағы ынтымақтастық тарауында өзара ынтымақтастық, достық, Орталық Азия мен Кавказ аймағындағы тұрақтылықты сақтау, Каспий мәселесі бойынша ортақ келісім жолдарын іздеу және құқықтық статусын анықтауға күш салу, жағалауындағы мемлекеттер арасындағы байланыстарды жандандыруға күш салу, экологиясын сақтау, сондай-ақ Ауғанстандағы бейбітшілікті қалпына келтіруге мән беру сияқты мәселелер қамтылған.

Экономикалық ынтымақтастық тарауын екі ел арасындағы резервтерді пайдалана отырып сауда айналымын дамыту, Каспийдің экономикалық әлеуетін тиімді пайдалану, мұнай саласында, оның ішінде оны тасымалдауда өзара бірігіп жұмыс істеуді көтерген. Сондай-ақ осы тарауда транспорт инфрақұрылымдарын тиімді пайдалану мен Қазақстан бидайын экспорттау және жекелеген кәсіпорындардың өзара байланыс мәселелері де қарастырылған.

Ғылым және мәдениет саласындағы ынтымақтастық тарауында көтерілген тарихи-мәдени салалардағы әріптестік мәселесі, екі ел осы салада мұрындық болатын іс-шараларға қолдау білдіру және Жібек жолы бойындағы ойшылдардың мұраларын зерттеу мәселелерінде де уағдаласылды.

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Иран Ислам Республикасы Үкіметінің арасындағы Мәдени ынтымақтастық туралы келісім 17.04.1993 жылы жасалынған болатын [2]. Алайда бұл келісім тек қана алты жылдан кейін барып қана Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы 1999 жылғы 30 наурызындағы №318 қаулысынан кейін күшіне енді. Осы келісім екі елдің арасындағы

мәдени байланыстардың төлқұжаты болды. Бұдан бөлек «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мен Иран Ислам Республикасының Ұлттық кітапхана және мұрағаты арасындағы кітапхана, мұрағат ісі және құжаттама салаларындағы өзара түсіністік меморандумы» жасалып, оған 15.10.2007 жылы Тегеранда қол қойылған. Осының арқасында Ирандағы Қазақстанның тарихына қатысты көптеген құжаттарды зерттеуге мүмкіндік туды.

Жоғарыдағы мәдени ынтымақтастық туралы келісімнен бөлек мұнай-газ, кедендік істер, теңіз сауда кемелері қатынасы, әуе қатынасы және қылмыскерлерді ұстап беру бойынша жеке-жеке салалық келісім-шарттар жасалған. Сонымен бірге Каспий мәселесі бойынша немесе басқа да өңірлік маңызы бар салалар бойынша бірнеше елдің арасында жасалған арнайы халықаралық құжаттар аясында да екі ел өзара қатынастардың басын ашып алған. Екі елдің арасындағы жалпы келісімдердің саны 60-тан асады.

Екі елдің арасындағы байланыстардың бірқалыпты дамып отырғанын, кейінгі жылдары сауда-экономикалық қатынастардың жақсы жолға қойылғанын Сыртқы істер министрлігінен алынған төмендегі мәліметтер де көрсетеді:

«Азық-түлік келісім шарт корпорациясы» Ұлттық компаниясы» Акционерлік қоғамының инвестициялық жобаларына сәйкес, 2010 жылы 19 маусымда Амирабад портында бірлескен астық терминалы және ұн дайындау диірмені іске қосылды.

Қазақстанның батыс облыстарының Каспий теңізі жағалауындағы Иранның провинцияларымен тікелей сауда-экономикалық байланыстары орнатылған.

2011 жылғы екіжақты тауар айналымының көлемі 1,11 млрд. АҚШ долларын (экспорт – 1,08 млрд. долл., импорт – 34,9 млн. долл.) құрады.

Екі ел арасында қол қойылған 60-тан астам мемлекетаралық, үкіметаралық және ведомствоаралық келісімдер мен құжаттар екі жақты қатынастар дамуының негізін қалады.

Қазақстан және Иран сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық бірлескен комиссиясының (ҮБК) отырыстары тұрақты түрде өткізіледі.

Алайда Қазақстан мер Иран өздерінің экономикалық әлеуетін толыққанды пайдаланып отыр деп айтуға әлі ерте. Өйткені екі елдің арасындағы тауар айналымы 2012 жылы небәрі 1,2 млрд. долл құрапты, бұл соманы бірнеше есе арттыруға мүмкіндік

бар екенін сарапшылардың барлығы алға тартады [3]. Екі елдің арасындағы сауда айналымына басты кедергі логистиканың дұрыс дамымағандығында жатыр, яғни елдерді жалғастыратын тас жол мен теңіз жолы әлсіз, ал темір жол мүлдем жоқ. Дегенмен, алдағы уақытта бұл олқылықтың орны толтырылады деп үміттенуге болады.

«2007 жылы Тегеран қаласында Қазақстан, Түркіменстан және Иран арасын жалғастыратын Жаңаөзен-Қызылқая-Берекет-Этрек-Горган теміржолын салу туралы үкіметаралық келісімге қол қойылған болатын. Ұзындығы 934,5 шақырымды құрайтын, жылына 10-12 млн. тоннаға дейін жүк тасымалдауға мүмкіндік беретін» бұл теміржол Қазақстанды Парсы шығанағымен байланыстыратын үлкен экономикалық маңызға ие [4]. Балтық жағалауы елдері мен Парсы шығанағы елдерін байланыстыратын халықаралық «солтүстік-оңтүстік» жолының бір бөлігі ретінде қарастырылып отырған бұл жоба, Азия мен Еуропаны жалғастыратын көпір болады деп үміттенетіндер де көп. 2013 жылдың жазында бітеді деп күтіліп отырған Қазақстан мен Иран арасын жалғайтын жол (бастапқыда 2011 жылдың желтоқсан айында бітуі тиіс болатын, алайда Түркіменстан тарапы кешеуілдетті) екі елдің арасындағы сауда айналымын бірнеше есеге ұлғайтары анық. Иран Ислам Республикасының Қазақстандағы төтенше және өкілетті елшісі Горбан Сейфи: «...өткен жылы екі елдің арасындағы тауар айналымы 1,2 млрд. АҚШ долларын құраса, болашақта бұл соманың 5 млрд. дейін жету мүмкіндігі бар», деп айтқан болатын [5].

Әйтсе де, ресми Тегеранның атом жобасынан бас тартпауына байланысты 2012 жылы салынған экономикалық санкциялар да екі елдің экономикалық байланыстарының жандануына кедергі болуы ықтимал.

Қабысатын көзқарастар мен алшақ ұстанымдар

Қазақстан мен Иранның аймақтық және жаһандық деңгейдегі көптеген мәселелерге қатысты ұстанымдары бір біріне жақын немесе ұқсас болып келеді. Аймақтың қауіпсіздігі, онда болып жатқан үдерістер, терроризм және экстремизммен күрес, есірткі саудасы мен тасымалы, сондай-ақ Азиялық немесе жаһандық деңгейдегі кейбір мәселелерде бір-біріне қолдау беріп, ортақ ойлар ұсынып жатады.

Ауғанстанда бейбітшілік орнату екі елді де жақындастыратын ортақ мәселердің бірі, өйткені бұл елдегі ішкі жағдай Қазақстан мен Иранның қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан екі

елдің де басшылығының Ауғанстандағы жағдайға алаңдап, ондағы экстремистік топтарды қарусыздандыру, гуманитарлық жәрдем, есірткі плантацияларын жою, халықтың сауатын ашу сияқты мәселелерде бір шешім табуға тырысатыны түсінікті.

Байырғы Жібек жолын қайта жандандыру арқылы Қытай мен Батыстың арасын құрлық арқылы жалғап, халықаралық транзит жолы ету де екі елдің мүддесін жақындататын тақырыптардың бірі. Себебі, Қытайдан шығып Орталық Азиямен өтіп, Иранды кесіп (немесе Парсы шығанағына) Түркия арқылы Жерорта теңізі мен Оңтүстік Еуропаға апаратын жолда тасымалданатын тауардан түсер қырауыр қаржы екі елдің де бюджетін қомайтатыны, халқына қосымша жұмыс көзін ашатыны, түрлі инфрақұрылымдардың дамуына септігін тигізетіні анық. Тек бұл ғана емес, сонымен бірге Ресей мен Парсы шығанағы арқылы Араб әлемін және Оңтүстік Азияны да темір және тас жолдар арқылы жалғау да Астана мен Тегеран-ды бірге қимылдататын мақсаттардың бірі. Каспийдің Қазақстан мен Ресей жағында өндірілетін мұнайын Иран арқылы тасымалдап, халықаралық базарға саудалау да екі елдің басшылығын жұмылып әрекет етуге итермелейді.

Ислам елдеріндегі тұрақтылық, Палестина мәселесін шешу, Таулы Қарабақ бойынша бейбіт келісім орнатудың жолын табу секілді тақырыптардың Астана мен Тегеранның сыртқы саясат ведомстваларының айналысып отырған ортақ проблемалары ретінде көрсетуге болады.

Алайда алшақ көзқарастар да жетерлік. Каспий мәселесі, уран байыту, мемлекеттің басқару құрылымы, түрік бірлігі т.б. мәселелерде екі елдің ойы екі жаққа айырылады...

Каспийдің құқықтық статусын анықтап, шекараларды белгілеп алу мәселесінде екі елдің көзқарасы бір-біріне қайшы келіп тұрған басты проблема. Кезінде КСРО мен Иран арасында 1921 және 1940 жылдары Каспий туралы келісім жасалған болатын. Ол бойынша халықаралық заңдардағы «трансшекаралық көл» статусына ие сулар сияқты Каспийді «Астара – Гасан-Кули» сызығы бойынша екі ел бөлісіп алды, сөйтіп, «көлдің» 13% Иранға, қалғаны КСРО-ға тиесілі болып, бұл жерде тек осы елдердің ғана кемелерінің жүруіне рұқсат етілді. Сондай-ақ, балық аулау сияқты теңіз суының биоресурстық байлығын пайдалану еркіндігі де сақталды (тек бір елге тиесілі жағалаудың 10 мильне дейінгі аймағына енуге болмайды).

Дегенмен, КСРО ыдырағаннан кейін ол құжаттың күшін жойып жаңа келісімге келу төңірегінде каспийді қоршаған бес мемлекет

бір шешімге келе алмай отыр. Сонау 1992 жылдан бері жалғасып келе жатқан келіссөздерде, әр ел әртүрлі ұсыныс айтып, бәрін де қанағаттандыратын ортақ мәміле табу зорға айналды. Осыны байқаған кей сарапшылар, Каспийдің құқықтық статусын анықтау мәселесі қарулы қақтығысқа да алып баруы мүмкіндігін ескерткенді. Тіпті, Иран мен Әзербайжан және Түркіменстан мен Әзербайжан арасында кішігірім «ескерту» ретінде атылған оқтың да дауыстары естіліп қалды. Әрине, мұнай мен газға бай теңізден көбірек қарпып қалу, болмағанда өзінің есесін алып қалуға тырысудың Каспийді қоршаған барлық мемлекеттердің мақсаты екені анық. Әзірге Қазақстан, Ресей және Әзербайжан арасында бұл мәселеде ортақ мәміле жасалып, үш ел араларындағы бұл дауды шешкендей әсер қалдыруда. Дегенмен, Иран мен Түркіменстанның бұл келісімдегі шарттардан бас тартып қана қоймай, барлық бес мемлекет қол қоймайынша ешқандай мемлекеттер арасы келісімдерді мойындамауы жағдайды күрделі қалпында сақтап отыр.

Бастапқыда Иран тарапы КСРО-дан қалған келісімді сақтап қалуды ұсынған, алайда ондай жағдайда өзіне аз ғана территорияның тиетінін ескеріп көп ұзамай бүкіл теңізді теңдей етіп беске бөлуді ұсынды (мұны Түркіменстан да қолдағанды)... Ресми Тегеран тоқсаныншы жылдардың орасында, тіпті, «Каспийдің 50% өзіне тиесілі екенін, өйткені кезінде КСРО мен жасалған келісім бойынша екі елдің теңізді теңдей бөлгенін, сондықтан бүгін оның етегінен шыққан елдердің қалған 50% өзара бөлісу керектігін» ұсынғанды. Бірақ, мұндай ұсыныстың ешқашан қабылданбайтынын ескеріп, қайтадан бастапқы 20%-дан бес елге теңдей бөлісудің дұрыстығын қорғауды жалғастыруда.

Алайда бұл ұсынысқа теңіздің бойын алып жатқан территориясы 20% көп Қазақстан тарапы келіспейді. Теңіз бойындағы территориясымен және бұрынғы Одақтас республикалармен арадағы шекара бойынша есептегенде Қазақстанға Каспийдің 27% пайызы қарайды, сондықтан Астананың Тегеранның ұсынысына келісіп 7%-ды басқа төрт мемлекетпен бөлісе салмайтыны анық. Астана тарапы Каспийдің қайраңын әр ел алып жатқан территориясына сәйкес бөліп, жерінің астындағы минералды ресурстардың сол мемлекетке тиесілі қалуын, ал суы мен биоресурстарды ортақ пайдалануды (жағаға дейінгі белгілі бір қашықтықтан басқа) және экологиясы үшін де бірдей жауапкершілік алуды ұсынып келеді (Қазақстанның Ресей және Әзербайжанмен арадағы келісімдері осы негізде жасалған).

Өткен ғасырдың соңында шешілместей болып көрінген Капийдің құқықтық статусын анықтау мәселесінде жаңа дәуірдің басынан бастап біршама оң өзгерістер байқалып, «сең бұзылғандай» болды. Оған әрине әлемде қара алтынға деген сұраныстың күрт өсуі, бағасының шарықтауы, жаһанда және аймақта болып жатқан геосаяси өзгерістер өз ықпалын тигізді. 2007 жылы Тегеранда Каспийді қоршаған елдердің алдымен сыртқы істер министрлері, артынан президенттері бас қосып, ортақ Декларацияға қол қойды. Ол құжатта теңіздің құқықтық статусын анықтамағанымен, биоресурстарын пайдалану, экологиясын жақсарту сияқты бірқатар өзекті мәселелер қарастырылған [6],[7],[8].

Уранды байыту бойынша ұстанымда да екі елдің көзқарасы бір біріне қайшы келеді. Жалпы 2012 жылға дейін Қазақстан жағы Иранның уран байыту бағдарламасына «бейтарап» болып келген еді, алайда сол жылы Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Сеулде өткен конференцияда Тегеранның бұл ойына қарсылығын айтқан болатын. Елбасы кейін Германияда да бұл мәлімдемесін қайталады, осылайша елдің Тегеранның уран байытуға қатысты ресми көзқарасы ашық айтылды. Сондықтан уран байыту Қазақстан мен Иранның арасын алшақтатын екінші проблема болып отыр.

Иран мен Қазақстанды алшақтатын тағы бір үлкен мәселе бар, ол – түрік халықтарының бірлігі. КСРО ыдырап, оның құрсауынан босап шыққан Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказдағы түрік тілдес халықтармен қарым қатынасты жандандырған Түркия, аймақтағы Иранның байырғы «бәсекелесі». Бауырлас халықтардың арасындағы байланыс тереңдеп, түрлі мінберлерде, баспасөз беттерінде кей кейде айтылып қалатын Түрік одағы, конфедерациясы, ежелгі Тұранды қалпына келтіру сияқты ойлар Тегеранды алаңдатары анық. Өйткені Иранның Каспий жағалауында әзербайжандар мен басқа да түрік халықтары тұрады (ресми емес мәліметтер бойынша Иранда 20-30 миллион көлемінде түрік халқы бар), алайда мемлекет парсылардың идеологиясына негізделгендіктен, бұл ел түрік халықтарының одағына қарсы, одан аулақ тұруға тырысады, қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін деп сескенеді. Сондықтан «түріктік» деген сөзге сынмен қарайды, ал ресми Астана сол түріктіктің әзірге «белсенді» ойыншыларының бірі болып отыр.

Екі елдің арасында туындауы мүмкін тағы бір мәселе дінге деген көзқараста туындайды. Иран – шиілік бағыттағы шариғатқа арқа сүйейтін діни мемлекет және режимді сыртқа таратуды, жаюды көздейтін төңкерістің алғашқы жылдары (құдды төңкерістен кейін

коммунизмді жюды көздеген КСРО секілді). Тіпті сонау тоқсаныншы жылдардың ортасында З. Бжензинский өзінің әйгілі «Үлкен шахмат үстелі» деген кітабында Иранның Орталық Азияда діни мүддесі үшін жұмыс жасайтынын жазған болатын [9]. Дегенмен, Орталық Азия елдерінің халқы суниттік, Иран шииттік бағытты ұстанатын болғандықтан, оның діни ықпалы аса зор бола қойды деп айтуға ерте. Оның үстіне ресми Тегеран да бұл ойының іске асуы қиын екендігін ескеріп, одан гөрі прагматикалық байланыстар орнатуға күш салып келеді. Әйтсе де, кейінгі жылдары режимді жаю саясатын ресми көзге біраз әлсіреткенімен, одан әлі толық бас тартты деп айтуға ерте. Бұл зайырлылық бағытын таңдаған Қазақстанның ұстанымдарына қайшы.

Иран мен Қазақстанның арасындағы келіспеушілік «Израильмен қарым-қатынас мәселесінде» де туындайды. Ирандағы діни режим «Израиль» мемлекетін мойындағысы келмейді, оның Палестинаға жасап отырғаны «қиянат» деп біледі. Иран басшылығының «Израиль мен сионизм» туралы қайшылықты пікірлері бірнеше мәрте халықаралық дауға ұласып, баспасөз беттерінде көтеріліп жатты. Иран режимі: «Таяу Шығыстағы кикілжіңдердің артында АҚШ пен Израиль тұр», – деген көзқарасын да ешқашан жасырған емес [10]. Ал, Қазақстан мемлекетінің керісінше Израильмен арақатынасының өте жоғары деңгейде екенін атап өткен жөн. Бұл екі ел сауда-экономикалық қатынастардан бастап саяси байланыстарға дейінгі барлық салаларда тығыз әріптестік орнатқан.

Дегенмен, «сананы тұрмыс билейді» деген қағидаға сүйенген қос мемлекет басшылығы, соңғы жылдары арадағы көзқарас алшақтықтарын «ұмытып» экономикалық байланыстарды жандандыруға күш салуда. Өйткені екі елдің де бір бірінен алар пайдасы көп, Иран Қазақстан үшін Парсы шығанағы арқылы әлемдік мұхитқа шығудың жолы болса, өз жерінен өтетін тасымалдан транзит салығын алатын Тегеранға да бұл пайдалы болмақ. Сондай-ақ Иран территориясы арқылы тек қана Қазақстанның емес, Солтүстік-Оңтүстік темір жолын іске қосу арқылы Ресейдің де шикізатының тасымалдануына және Еуропаға баратын құрлық жолы су жолынан әлдеқайда жақын болғандықтан Қытайдың да тауарының тасымалдануына мүмкіндік береді. Мұның барлығының бюджетке қосымша табыс әкеліп, жергілікті бизнесті дамытуға серпін беретінін ескерсек, «саясат-экономика үшін», деген қағиданы екі елдің де берік ұстауға тырысып отырғанын түсінуге болады.

Иранның уранды байытуына Қазақстанның көзқарасы қандай болуы керек?

Қазақстанның соңғы бірнеше жылға дейін Иранның уран байыту бағдарламасын қолдамаса да, оған қатысты «бейтарап» позицияда болып келгендігін жоғарыда атап өттік. Алайда 2012 жылдан бастап Астана бұл позициясын өзгертіп, Иранның уран байыту бағдарламасын қолдамайтындығын ашық білдіре бастады. Қазақстан ядролық қарудан өз еркімен бас тартқан (ядролық қарудан алғаш бас тартқан ел ОАР), оның зардабын шеккен ел ретінде Иранның атом бағдарламасын сынауға көшті. Астананың бұлай позициясын өзгертуі қаншалықты орынды?

Халықаралық қауымдастық түрлі санкциялар салғанына қарамастан Иран уранды байытуды жалғастырып келеді және райларынан қайтар түрі де байқалмайды... Ресми Тегеран өздерінің «бейбіт мақсатта, яғни энергетикалық мақсатта» уранды байытып отырғандығын айтады (әрине ешқандай елдің «әскери мақсатта» атомды зерттеп отырмыз деп айтпаса анық). Ендеше оған кінә арту қиын, өйткені Қазақстанның өзі де атом қаруынан өз еркімен бас тартқанымен соңғы жылдары АЭС салуға құлшынып отыр. Ондай жағдайда Иранға «АЭС салма» деп айту әбестік болар, дегенмен Тегеран ертең уранды байытуды үйреніп алған соң, атом қаруын жасап жүрмей ме?! Бұл сұрақ барлығын мазалайтыны анық. Өйткені оған ешқандай кепілдік жоқ, егер атом қаруын жасайтын болса оны алыстағы АҚШ-қа жеткізерлік ракета әзірге Иранда жоқ, алайда Қазақстанға жеткізе алатын ракеталары бар... Қазақстан мен Иранның арасында кейбір келіспеушіліктердің, әсіресе Каспий мәселесінде алшақ ұстанымның бар екені анық. Олай болса, ертең күтпеген жерден екі елдің арасы суып кетсе, атомы бар оқтұмсықтың қалай қарай бұрылатынын болжау қиын... Сондықтан Иранның атомды байытуына қарсы болуымыз түсінікті де.

Алайда бұл жерде туындайтын басқа бір мәселе бар, санкцияларға қарамастан Иран уранды байытуды жалғастыруда. Мүмкін Батыстық державалардың қысымымен бұл жолы да уран байытуды тағы да «бірнеше жылға» тоқтатқанның өзінде (осыған дейін мұндай қысымдардың нәтижесінде Иран уран бағдарламасын «қатырып» қойғаны белгілі), Тегеран бірнеше жыл мұнай сатып қайтадан қорын қаржыға қампайтып алған соң оны жалғастыруы ықтимал. Сондықтан ерте ме, кеш пе Иран діттеген мақсатына жетуді көздеп отыр. Олай болса Қазақстанның басқалармен бірігіп оған кедергі болуға тырысуынан түк өнбейді...

Оның үстіне Қазақстан «атомды бейбіт мақсатта пайдалануды қолдаймыз, алайда оны таратуға қарсымыз», деген позиция ұстап келеді. Демек, «бейбіт мақсатта» уран байытып отырмыз деп жариялаған Иранның бағдарламасы Қазақстанның позициясымен сәйкес келеді. Сондықтан Қазақстанның бәз баяғыша «сен тимесен мен тима бадыраң көз» деп бейтарап қалпын сақтағаны жөн сияқты.

Негізі, Қазақстанның позициясының соңғы жылдары бұлай өзгере қалуы халықаралық саясаттың ықпалы екені анық, Батыстық мемлекеттермен де араны алшақтатпауды ойлайтын, көпвекторлы саясат ұстанатын Астана жаһандық акторлармен арасын суытып алмауды, олардың көңілін табу арқылы өзінің басқа мүдделерін іске асыруды ойлайды. Сол себепті Қазақстан тарапынан айтылған қарсылықтың астында «зілі» жоғын, тек мүдде үшін айтылып отырғандығын Тегеран да түсінеді. Сондықтан екі елдің арасындағы қатынас бәз-баяғыша жалғасуда. Өзара қарым-қатынастар барысында бірі «айтпағандық» қалып көрсетсе, екінші «естімегендік» күй танытып келеді.

Қазақстан-Иран қатынастарының болашағы

Қазақстан Иран қатынастарының болашағын екі түрлі сценарий арқылы қарастыруға болатындай. Екі елдің де бір-бірімен байланыстарды дамытуға мүдделі екендігі белгілі; Астана үшін Иран – транзит мемлекет ретінде тиімді, оның бай мұрағаттарында Қазақстанға қатысты мәліметтердің толы екендігімен қызықты және аймақтағы ықпалды мемлекеттердің бірі болғандықтан саяси әріптестік пайдалы. Тегеран болса Қазақстанға Каспийде өндірілген шикізаттың және Қытай мен Ресейден арқылы тасымалданатын тауарлардың өз территориясынан өтуіне жол ашатын, сонымен бірге ирандықтардың астыққа деген сұранысын қамтамасыз ете алатын және аймақтағы тұрақтылықты сақтауға үлес қоса алатын ел ретінде маңызды. Міне, екі мемлекетті осындай мүдделер тоғыстыратындықтан, болашақта арақатынастарды жақындатуға қос тарапта күш салары сөзсіз. Мұндай жағдайды бірінші сценарий деп алуға болады. Алайда сыртқы немесе ішкі факторлардың әсерінен қос тараптың арасындағы байланыстар бұзылуы да мүмкін екендігін жоққа шығаруға болмайды. Ондай жағдайда арадағы байланыстар дамымақ түгілі, кері кету де ықтималдылығы бар. Екі сценарийді кезек-кезек қарастырып өтсек.

Алғашқы сценарий бойынша соңғы жылдары жандана бастаған байланыстар осы жылы іске қосылатын темір жол мен басқа да транзиттік жолдардың ашылуы нәтижесінде қарқынды дами түседі.

Мұндай жағдайда Каспийдің транзиттік рөлі де мейлінше тиімді пайдаланылатын болады. Қазақстанның мұнайын, астығын және басқа да табиғи байлықтарын Иран арқылы Парсы шығанағына шығарып, әлемдік нарықта саудалау да кең қанат жаяды. Экономикалық байланыстар өз кезегінде саяси және мәдени қатынастардың да дамуына жол ашады. Арадағы барыс-келістерді оңайлату үшін екі елдің басшылығы белгілі бір мерзім үшін арадағы визаны да алып тастауы ықтимал. Осылайша екі елдің арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстар дамып, бұл салалардағы мемлекеттердің әлеуетін барынша тиімді пайдалануға тырысады.

Екінші сценарий бойынша арадағы байланыстар қарқынды емес, осы уақытқа дейінгі жарым-жартылай қалпында дамиды. Мұндай сценарий, державалар Иранға қарсы санкцияларды сақтағанда, басқа мемлекеттердің онымен байланыстар жасауын шектегенде ғана қалыптасады. Сондай-ақ, екі мемлекеттің арасындағы қатынастарға сызат түсіретіндей (Каспийге байланысты немесе Тегеранның ядролық қаруға ие болып, онымен басқа мемлекеттерді «қорқыту») себептер болған жағдайда да осы сценарий бойынша жүреді байланыстар арадағы.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР сыртқы істер министрлігінің ресми сайты: <http://mfa.gov.kz/kz> (09.02.2013)
2. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінің ресми сайты: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990000318_ (13.02.2013)
3. ИИР ның ҚР дағы төтенше және өкілетті елшісі Құрбан Сейфи / http://caspionet.kz/rus/personagrata/archive/Gorban_Sejfi... (09.02.2013)
4. Перекресток железных дорог. <http://www.turkmenistaninfo.ru/?page...> (06.04.2013)
5. Железная дорога из Казахстана в Иран откроется к лету 2013 года / <http://kapital.kz/economic/10918/zheleznaya-doroga-iz-kazahstana-v-iran-otkroetsya-k-letu-2013-goda.html> (06.04.2013)
6. Тимофеев Л.А., Стратегические приоритеты Ирана в Каспийском регионе / <http://kisi.kz/site.html?id=9551> (29.03.2013)
7. Темирбулатов А.М., Правовой статус Каспийского моря: позиции прикаспийских государств / <http://www.geobez.ru/index.php/arkhiv-nomerov/8-kategoriya-na-glavnoj/20-new-one> (29.03.2013)
8. Федулова Н. Правовой статус Каспийского моря: позиции прибрежных государств // Мировая экономика и международные от-

- ношения. – 2008, № 8. – С. 68. / <http://finanal.ru/008/pravovoi-status-kaspiiskogo-morya-pozitsii-pribrezhnykh-gosudarstv?page=0,0> (29.03.2013)
9. Zbigniew Brzezinski, The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / http://www.takeoverworld.info/Grand_Chessboard.pdf (06.04.2013).
10. Месамед В. Иран – Центральная Азия: пределы и ограничения сотрудничества. – 31 августа 2010 / <http://www.elections-ices.org/russian/publications/textid:6746/> (30.03.2013)

Еуразиялық ықпалдастық мәнмәтініндегі Қазақстан, Беларусь және Ресейдегі ішкі саяси үдерістер

Оразғали СЕЛЬТЕЕВ,
Еуразиялық ықпалдастық институты
Саяси зерттеулер бөлімінің бас сарапшысы

Еуразиялық ықпалдастықтың дамуы, тәжірибе жүзінде іске асуы және тереңдеуі әртүрлі факторлармен, соның ішінде ішкі саяси факторлармен негізделген.

Осыған байланысты Қазақстан, Ресей және Беларусьтегі аталған контекстте әлеуметтік-саяси үдерістердің сипатын және динамикасын зерттеу ерекше мәнге ие болып отыр.

Мемлекеттің ішкі үдерістері мен сыртқы саясаты арасындағы байланыс – анық және даусыз.

Теорияда белгілі болғандай, сыртқы және ішкі саясаттың өзара тәуелділігі қоғамдық өмірдің барлық саласына таралады. Сондықтан ішкі саясаттың қажеттілігінің қызметі болып табылатын ішкі саяси факторлардың мемлекеттің сыртқы саяси бағытына әсері – заңды құбылыс.

Қазіргі заманғы саяси ғылымда ішкі және сыртқы саясаттың арақатынасына қатысты бірнеше көзқарас бар.

Әдеттегідей, саяси реализмнің жақтастары оларды теңдестіреді. Сонымен, американдық саясаттанушы Г. Моргентау халықаралық саясаттың болмысы ішкі саясатпен біркелкі және осы салалардағы туындайтын әртүрлі шарттармен өзгертін үстемдік үшін күрес деп болжайды [1].

Австриялық әлеуметтанушы Л. Гумпловичтің еңбектерімен сыртқы саясат ішкі саясатты айқындайды деп тұжырымдайтын басқа көзқарас ұсынылған. Онымен халықаралық саясат заңдарының жүйесі қалыптастырылған, оған сәйкес шекара шегіне байланысты көрші мемлекеттер арасында тұрақты күрес жүреді және кез-келген мемлекет саяси тепе-теңдіктің қамын ойлай отырып, көрші күшінің өсуіне қарсы тұра алуы қажет [2].

Алайда, еуразиялық ықпалдастық үдерістері жағдайына басқа ұстаным сәйкес келеді. Ол марксизммен ұсынылған, оған сәйкес сыртқы саясат ішкі саясатпен анықталады және экономикалық себептермен, нақты тарихи жағдайлармен және басқарушы элиталардың ұстанымдарымен негізделген қоғамдық ішкі үстем қатынастарының бейнесі және жалғасы болып табылады.

Осы жағдайда ықпалдастық үдерістің жалпы тұжырымдамасының алғаш рет қалыптасуына негіз болған Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың 1994 жылы М.В. Ломоносов атындағы МГУ сөйлеген сөзі – бүгінгі күні аз дегенде Қазақстан, Ресей және Беларусьтің еуразиялық жақындасуына қатысты қоғамдық қатынастардың үстемдігінің болжамы болды.

Бұл қазақстандық Көшбасшы сол уақытта азаматтардың өмір сапасын серпінді жақсарту мақсатында еуразия даласының территориясында еркін сауда үшін жағдайлар жасау және экономикалық өзара қарым-қатынасты кеңейту секілді адал ниеттерінің салдары болып табылатын прагматикалық идеяларға ие болғандығын дәлелдейді. Нақты осы еуразиялық ықпалдастықтың жалпы мазмұндалған мәні болып табылады.

Сонымен қатар, бұл халықаралық байланыс контекстінде саяси көшбасшылықтың танылуына жарқын мысал болды. Г. Сондерс жазғандай, көшбасшы назарын тек өзінің жақтаушыларына және басқа елдің басшыларына аударып қана қоймай, сонымен бірге басқа елдегі көпшіліктің конституенттерінің үміттеріне, қажеттіліктеріне және түсініктеріне тез арада жауап бере алу керек [3].

Бүгінгі күні еуразиялық ықпалдастық Қазақстан, Ресей және Беларусьтің сыртқы саясатының басты басымдықтары болып табылады.

«Еуразиялық даму банкінің ықпалдастық барометрі – 2013» зерттеулерінің мәліметтеріне сәйкес КО және БЭК қоғамдық қолдау жоғары деңгейде сақталып отыр: Қазақстанда – 73%, Ресейде – 67% және Беларусьте – 65% [4].

Бұл үш мемлекеттің көшбасшыларымен көпшілік қолдауына ие болған ықпалдастықтың еуразиялық векторының дұрыс анықталғандығының айғағы болып табылады.

Алайда, француз зерттеушісі Ж. Блондель көрсеткен бір маңызды аспекті айта кеткен жөн. Саяси көшбасшылардың халықаралық аренадағы істері қоғамның ішіндегі тұрақты қысымына душар және оның қанағаттанбаған бөлігінің бар болуы сөзсіз [5].

Сөз жоқ, ықпалдасу елдеріндегі болып жатқан ішкі саяси үдерістер қандай да болмасын жағдайда еуразиялық ықпалдастықтың жалпы барысына өз әсерін тигізеді. Олар қоғамдық-саяси субъектілердің әртүрлі ұстанымдары және іс-әрекеттерімен сипатталады және сонымен бірге кейбір айрықша ерекшеліктерге ие.

Еуразиялық ықпалдастық үдерістерінің тереңдеуіне байланысты бұл мәселе қазақстандық ішкі саяси дискурста нық орныққан.

Қазақстандық қоғамның және саяси элитаның ықпалдастық ықыласының негізгі білдірушісі «Нұр Отан» партиясы болып табылады. Бұл көпшілік әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін және біріктіретін біртұтас басым саяси күш. Қазақстандықтардың еуразиялық ықпалдастықты қолдауының жоғары көрсеткіштері нақты сондай деңгейдегі «Нұр Отан» партиясы тұрақты деңгейі негізінде орнатылатындығын болжау орынды деп болжаған дұрыс болады [6]. Партия көшбасшысы Н. Назарбаевтың деңгейі одан жоғары.

Оппозиция топтары үшін ықпалдасу тақырыбы қарсы пікірлері үшін маңызды себеп болмаса да, наразылық талабы болып табылады. Кедендік одақтың қызмет етуінен бастап олар еуразия ықпалдастығының шарттары елдің ұлттық экономикалық және стратегиялық мүдделеріне жауап бермейді деп негізсіз жария ете отырып, Қазақстанның ықпалдасу нысанын саяси кеңістікке ауыстыруға тырысуда.

Бірқатар оппозиция субъектілерінің Қазақстанның еуразиялық бірлестігінен шығуына қатысты референдумды өткізу талпыныстары сәтсіз аяқталды. Бұл акция оппозиция лагерінде көшбасшылық дәрежеге үміткер арнайы қайраткерлердің кезекті пиар-кампаниясы ретінде қабылданды («Азат» партиясы мен тиым салынған «Алға» партиясын қоса алғанда).

Қоғамның алдында оппозиция құрылымдары тағы бір рет өздеріне сенімсіздік танытты. Сонымен қатар, бұл оппозицияның қабілетсіздігін мойындата отырып, оның бытыраңқылығы және бөлшектенуінің айғағы болды. Қазақстандағы оппозиция қозғалысы

дамуындағы амалсыз дағдарысының туындауын оның өкілдерінің көпшілігі де мойындайды.

Еуразиялық ықпалдастықтың тәжірибе жүзінде іске асуы қазақ ұлттық-патриоттарының белсенділік танытуына себепші болды, олардың сындары елдің саяси және экономикалық тәуелсіздігін жоғалту және қауіп мүмкіндігіне негізделді. Олар үшін бұл тақырып қызметтерін қайта жандандыру үшін себеп болды. Алайда, айта кететін жайт, ұлттық-патриоттық бірлестіктерінің болуы популисттік және аморфты сипатқа ие. Олар арнайы номиналды көшбасшылар ретінде ұсынылған, белсенді қатысушыларының көпшілік бөлігі әлеуметтік желілерде, ал жақтастарының саны бұлдыр және беймәлім.

Ұлттық қазақ мемлекетін құру қажеттілігі туралы негізгі жорамалының негізі де, болашағы да жоқ. Еуразиялық ықпалдастық институтының мәліметтері бойынша қазақтардың 80% және басқа ұлт өкілдерінің 90%-ның принциптері Ұлттық бірлік доктринасында көрсетілген азаматтық қоғамның қалыптасуын қолдайды.

Еуразиялық ықпалдасу үдерістері төңірегіндегі Беларусьтің ішкі саяси жағдайы басқа контекстте қалыптасты: Шығыс және Батыс бағдарларының қарама-қарсы әсері негізінде.

Бұл жағдайда әртүрлі үш ұстанымды білдіретін және шартты түрде оларды «батысшылдар», «славянофилдер» («еуразияшылдар») және «орталықшылдар» деп атауды ұсынған белорус сарапшысы В. Бондаренконың классификациясы қызығушылық тудырады [7].

Осыдан шығатыны, «батысшылдар» еуразиялық ықпалдастықтың қарсыластары болып табылады және Еуроодақпен жақындасуға бет бұрған. Оларға «Беларусь Халық Фронты» (БХФ) партиясы, Беларусь социал-демократиялық партиясы (Халықтық Громада), Н. Статкевичтің Беларусь әлеуметтік-демократиялық партиясы және Біріккен азаматтық партиясы жатады.

Сонымен, Беларусьтің Еуразиялық экономикалық одағына кіруге қарсы оппозициясының мерзімсіз компаниясының бастамашысы ретінде БХФ шығып отыр. Беларусь тәуелсіздігіне қауіп төну дәлелін басқа оппозиционерлер елдің жалпы еуропалық жобаларға қатысу мүмкіндігін шектеуге шағым жасады.

Алайда, белорус сарапшылары ресейге қарсы риторика және еуропалық құндылықтарды ұстану себебін батыс тарапынан қаржыландыру тәуелділігімен байланыстырады.

«Славянофилдер» немесе «еуразияшылдар» Беларусьтің либерал-демократиялық партиясын (БЛДП), Еңбек және әділет

республикалық партиясын және Беларусь коммунистік партиясын жатқызуға болады.

Сонымен қатар, БЛДП ашық түрде ресейлік ұстанымды ұстанатындықтарын жариялап отыр.

«Орталықшылдар» геосаяси ұстанымы көп векторлы сыртқы саясатты қолдайтын ел басшылығының ұстанымымен сәйкес келеді. Бұл рөлге үміткер – «Белая Русь» РҚБ. Сарапшылардың пікірі бойынша, бұл ұйым басты қоғамдық-саяси күшке айналып келеді және билік партиясын құруда негіз болып шығады деп айта кеткен жөн.

Беларусь саясаттанушысы В. Ровдо «Беларусьтегі ресейлік ұстанымды ұстаушы оппозицияның ұстанымдары әлсіз болып табылады. Болашақта бұл жерде негізгі саяси акторлар болып А. Лукашенконың ұйымдары және өзін мемлекеттік егемендікке қауіптің өсуінің алдында нығайтуға міндетті демократиялы, еуропалық оппозиция қалады» деп есептейді» [8].

Сонымен, Беларусьтің ішкі саяси кеңістігінде еуразиялық ықпалдастық тақырыбы шешуші рөлге ие болды. Сонымен қатар, 2015 жылы болатын президенттік сайлау кампаниясы барысында маңызды электоралды сұрақ болуы мүмкін.

Ресейде еуразиялық ықпалдастыққа қатысты ішкі саяси кеңістік басқа қырынан, яғни күрделі қалыптасты.

Сараптамалы-талдамалы және қоғамдық-саяси ұстанымдар арасындағы шегі жоқ. Көп жағдайда қоғамшылдар және саясаткерлер сарапшылар ретінде шығады және керісінше.

Бастапқыда еуразиялық ықпалдастықтың негізгі қозғаушы күші және бұл мәселедегі ресей басшылығының ойын білдіруші ретінде «Единая Россия» партиясы болды, оның қамқорлығымен еуразиялық ықпалдастықты қолдау мақсатында Қоғамдық күштердің конфедерациясы құрылды.

Алайда, белгілі болғандай, «Единая Россия» қоғамдық-саяси үстем күшінің дәрежесін жоғалтты. «Левада-центр» мәліметтері бойынша, тек соңғы айларда партияның танымалдылығы және қолдау дәрежесі тұрақты түрде ауытқып отыр және орташа алғанда 30-40% деңгейінде [9]. Сонымен қатар, бұл ресейліктердің Президент В. Путинға деген қатынасына әсер етпеді, оның қызметін 65%-ы қолдайды.

Бұл жағдайда ішкі саяси мәселелер секілді Еуразиялық жоба идеологиясын алға өрлету Жалпыресейлік халықтық фронтқа (ЖХФ) қайта бағдарланған және жүктелген.

Қазіргі уақытта ЖХФ шегінде екі еуразиялық ұйым бар: Еуразиялық халықтық фронт (ЕХФ) және «Еуразиялық Халықтық Одақ» аймақаралық бірлестігі. Бұл құрылымдар халықаралық деңгейде ақпараттық-идеологиялық жұмыстарды жүргізе отырып және қызметтерді қайталай отырып, негізінде, жаңа үлгіде шетелдегі ресейлік отандастардың мүдделерін қорғаумен айналысады.

Халықаралық еуразиялық қозғалыс (ХЕК) және А. Дугиннің Еуразия жастар одағы (ЕЖО) бұл жағдайда «туыс» болып табылады. Алайда, А. Верховский жазғандай, ХЕК шынайы саяси жоба бола алмады, ал ЕЖО қоғамға жалпы алғанда әсер ете алмайды [10]. Сонда да Еуразия жастар одағы өзін ішкі саяси кеңістікте бекітуге тырысуда. «Көше» оппозициясын және А. Наваль жақтастарын ашық түрде айыптайды.

Белгілі болғандай, ЕЖО және оған жақын «Еуразия» партиясы Еуразиялық одақ құру мәселесіне байланысты жалпыресейлік референдумды дайындау шеңберінде белсенді жұмыс атқаруда.

Сонымен қатар, еуразиялық ықпалдастықты насихаттаумен айналысатын басқа да жақтастар және қоғамдық-саяси платформалар бар, бірақ бір-бірімен қарама-қайшы жағдайда. Оған түсініктеме бар. Жаңа ішкі саяси трендтың толқынында ұйымдардың көшбасшылары қоғамдық-саяси танымалдылыққа ие болуға тырысады деп көрсетіледі.

Оларға ресей басшылығының бағдарын қолдайтын, бірақ «дугиндіктер» идеологиясын айыптайтын «Жас Еуразия» қозғалысы жатады.

Демократиялы еуразиялықты насихаттайтын және саяси элитаның кейбір параметрлерімен келіспейтін Халықтың құқығын қорғау жөніндегі халықаралық қозғалыс (еуразиялықтар-халықшылдар) бірден-бір орынға ие.

Оппозицияны айтатын болсақ, онда еуразиялық ықпалдастықтың радикалды қарсыластары ретінде өздерін ұлтшыл-демократтар деп атайтын орыс ұлтшылдарын тізіп айтуға болады. Бұл жерде «негізгі тас» деп мигранттар мәселесін айтуға болады. Соның ішінде, Ұлтшыл-Демократиялық партиясы және «Жаңа күш» партиясы Орталық Азия және Закавказье елдерімен визалық тәртіпті енгізуді алға тартуда. Ұлтшыл-демократтар «Стоп миграция!» жалпыұлттық азаматтық кампаниясын өткізуде және жалпыресейлік қол жинауда. Бұл партиялар заңды тіркеуден өтпеген, бірақ заңсыз кеңістікте әрекет ете отырып, аталған орын үшін күресіп жатыр.

Бұл жағдайда академик В. Тишков, Ресейдегі миграция саяси күрестің факторына айналуға деп атап өтеді [11].

Еуразиялық ықпалдастық мәселесі бойынша басқа саяси партиялардың ұстанымдары қызықты.

Сонымен, Г. Зюгановтың РФКП «Русский Лад» жалпыресейлік жасампаз қозғалысына бастамашы болып, «еуразиялық бағыттағы кеңестік орыс өркениетін» қалыптастыруды ұсына отырып, коммунистік еуразияшылдықтың басқа атауын ұсынып отыр [12]. Сөз жоқ, электоратты жұмылдыру және партияның деңгейін көтеру тұрғысынан алғанда, коммунистер үшін еуразиялық ықпалдастық идеологиясы КСРО-ны аңсау ағымында тиімді.

Еуразиялық одақ тақырыбын «Азаматтық платформа» партиясы электоралды мақсатта қолданады. 2013 жылдың мамырында кандидаттар форумында Төраға М. Прохоров «жаңғыртылған болашақ Еуроодақтың ықпалдасуы негізінде» экономикалық негізде еуразияшылдық жобасын қарастыра отырып, партияның ұстанымын белгіледі [13].

Алайда, шын мәнінде, Ресейде оппозициялық ағым өкілдерінде мемлекеттің сыртқы саясатындағы ұлттық мүдделердің көрінісі жоқ және қалыптастырмаған, немесе ол басқарушы элитаның ресми тұжырымдамасымен сәйкес келеді. Сондықтан ішкі саяси пікірталастар мойындалған сыртқы саясат бағытын іске асыру бойынша әртүрлі көрініс арнасында өтіп кетеді, соның ішінде еуразиялық ықпалдастыққа да қатысты.

Осылай, ресей саясатында еуразиялық фактор мемлекеттің сыртқы саяси мақсаттарымен өзара бекіген және ішкі саяси үдерістің барысына тікелей әсерін тигізеді.

Қортындылай отырып, келесі тұжырым жасауға болады.

Бірінші. Жалпы, Қазақстан, Ресей және Беларусьтегі еуразиялық ықпалдасу үдерістерін қоғамның қолдау деңгейі жоғарғы көрсеткіштерді сақтап отыр.

Екінші. Еуразиялық ықпалдастық Кедендік одақ – Бірыңғай экономикалық кеңістік елдерінде орнықты ішкі саяси трендке айналып келеді, әртүрлі қатысу сипаты және идеологиялық толғанысқа ие. Сонымен бірге еуразиялық мәселе тұрақты қоғамдық-саяси пікірталастардың мәні бола отырып, үш елдегі ықпалдасу үдерісінің ағымдағы серпініне және оның болашақ пішіндерінің айқындалуына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, қоғамның ең аз бөлігінің ойын білдіретін қоғамдық-саяси субъектілердің ұстанымының және факторының болуымен ескермеуге болмайды.

Үшінші. Ықпалдастық идеяларын және бастамаларын алға тартудағы тәжірибиелік формаларда қоғамдық-саяси құрылымдар толық түрде тартылмаған. Үзінді сипатының қызметі ақпараттық кеңістіктің перифериясы деңгейінде. Әртүрлі қоғамдық-саяси топтармен ықпалдастық риторикасын еркін тарату байқалады.

Қазақстан, Ресей және Беларусьтегі ішкі саяси субъектілердің көпшілігі еуразиялық ықпалдастыққа қатысты сыртқы саяси нақты нұсқаулықтары жоқ. Сонымен бірге, сыртқы саяси стратегиялық басымдықтарды жасау және іске асыруға әсерін тигізуге ұмтылыстары жоқ.

Еуразиялық ықпалдастықтың қоғамдық платформасын қалыптастыру уақытында мелекеттің алдыңғы қатарлы саяси күштерінің бұл үдерісте белсенді қатысуын талап етеді, ал нақтырақ айтқанда, басқарушы партиялар мен қозғалыстар. Саяси жобалардың бәсекелестігіне мақсатты бастама беру. Қоғамдық-саяси субъектілерге өзіндік көрініске ие болу, еуразиялық ықпалдастықты дамыту бағдарламаларын, өзіндік жобаларын жасауда нақтылық керек.

Қазақстан үшін жүйелі ауқымды қоғамдық жоба елдің басты саяси күші – «Нұр Отан» партиясы бастамасымен жасалуы маңызды.

Еуразиялық ықпалдастық жобасы жаһанды және аймақтық мәселелерді шешудің көптеген механизмдері ретінде бекітілуі керек. Нақты осы шақырулар туралы Қазақстан Көшбасшысы Н. Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің саяси бағыты» атты Жолдауында айтып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Антанович Н., Достанко Е. Ганс Моргентхау: реалистическая теория международной политики // <http://filosof.historic.ru>
2. Мухаев Р. Политология. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495 с.
3. Saunders, Harold. International Relationships — It's Time To Go Beyond «We» and «Them». – «Negotiation Journal», July 1987. – P. 245-273.
4. Интеграционный барометр ЕАБР – 2013 (вторая волна измерений): Аналитический доклад. – ЦИИ ЕАБР, 2013. – С. 102.
5. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу / Пер. с англ. Г.М. Квашнина. – М.: Российская академия управления, 1992. – С. 135.
6. По данным ЦИК РК, на выборах в Мажилис в 2012 г. партия получила 80,99% голосов // <http://election.kz>. Дата обращения: 18.07.2013.

7. Бондаренко В. Интеграция. Разновекторное развитие белорусского гражданского общества, 17.01.2013 // <http://naviny.by>
8. Ровдо В. План Путина и потенциал пророссийской оппозиции в Беларуси, 26.12.2011. – Сайт Экспертного сообщества Беларуси «Наше мнение»: <http://nmnby.eu>.
9. Единая Россия вошла в зону турбулентности, 26.07.2013 // <http://www.levada.ru>
10. Верховский А. Эволюция постсоветского движения русских националистов // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011, №1 (107).
11. Тишков В. Интервью радио «Голос России», 22.07.2013 // <http://rus.ruvr.ru>
12. Лагутин М., Богачёв А. ВСД «Русский Лад», КПРФ и евразийская интеграция, 21.05.2013. – Официальный сайт КПРФ: <http://kprf.ru>
13. Речь Михаила Прохорова на Форуме кандидатов, 20.05.2013. – Сайт партии «Гражданская платформа» // <http://mihail-prokhorov.ru>

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі: Қазақстандағы жағдайы және әлемдік тәжірибе

Гүлім ЖҮНІСОВА,
Т. Рысқұлов атындағы
Қазақ экономикалық университетінің
аға оқытушысы

Азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде мемлекеттің экономикалық орнықтылығы және тұрақтылығын, саяси тәуелсіздігін, сонымен қатар өз азаматтарының азық-түлік қажеттілігін қамтамасыз етуін білдіреді. Сонымен қатар мемлекеттің сырттан әкелінетін азық-түлікке тәуелсіздігін сақтау мен оның мүдделеріне зиян келтірмей тұрғындардың өмір сүруіне қажетті азық-түліктің физикалық және экономикалық қолжетімділігін сақтай отырып керекті көлемі мен сапасын ұсынуды танытады.

Басқаша айтқанда, бұл елдің өз өндірістік қуаты негізінде барлық тұрғындарды азық-түліктің басым бөлігімен қамтамасыз ету мүмкіндігі бар, әсіресе тұрғындардың әлсіз және кедей топтарын қамсыздандыруға бағытталған экономикалық жағдайды айтамыз [1].

Еліміздің «Қазақстан-2050» стратегиялық даму бағдарламасына сәйкес, заманауи әлемдегі негізгі қатерлердің бірі ретінде жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі саналады, өйткені әлемнің жалпы халық санының жоғарғы өсімі азық-түлік мәселесін туындатып отыр.

Қазақстан үшін бұл қатер аясында айтарлықтай мүмкіндіктер байқалады. Еліміз әлемдегі дәнді дақылдарды экспорттаушы ірі мемлекеттердің қатарына енеді. Ауқымды экологиялық таза

территорияға ие болып отыруға байланысты тұтынуға қажетті экологиялық азық-түлік түрлерін өндіруге қауқарлы саналады.

Қазақстан ауылшаруашылық өнімдерін өндіру саласында айтарлықтай нәжіл қадамдар жасауға қауалы, ол үшін мемлекеттік деңгейде жаңа жоспарлау үлгісі қажет [2].

Қазақстан Республикасының «Ұлттық қауіпсіздік туралы» Заңына сәйкес азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық, әкімшілік және басқа да шараларды жүргізе отырып азық-түлік қауіпсіздігі қателерінің алында-алу және жою арқылы жүзеге асырылады. Азық-түліктің әлемдік дағдарысының қорытындыларын қарастыра келіп, аталынған заңға азықтардың қауіпсіздігі туралы жаңа тарау енгізілуі мүмкіндігі бар. Бүгінгі таңда қазақстандықтардың рационндағы азық түрлерінің жартысынан көбі шетелік өнімдер, ал шын мәнінде оларды Қазақстан өзі өндіруге шамасы жетеді. Егер де белгілі бір өнімнің импорттан әкелінетін көлемі ішкі өндірістік өнімнің 20 пайызын қамтитын болса, онда бұл өндірісті тұралаған деп санауға болатындығы ғылыми дәлелденген. Ал егер де бұл көрсеткіш 60 пайызға жетсе өндіріс толығымен жойылады. Біздегі азық импортының көрсеткіші шамамен 35-40 пайызды қамтып отыр. Яғни, отандық аграрлық сала мүлдем жойылудың алдында тұрғандығын көрсетеді [3].

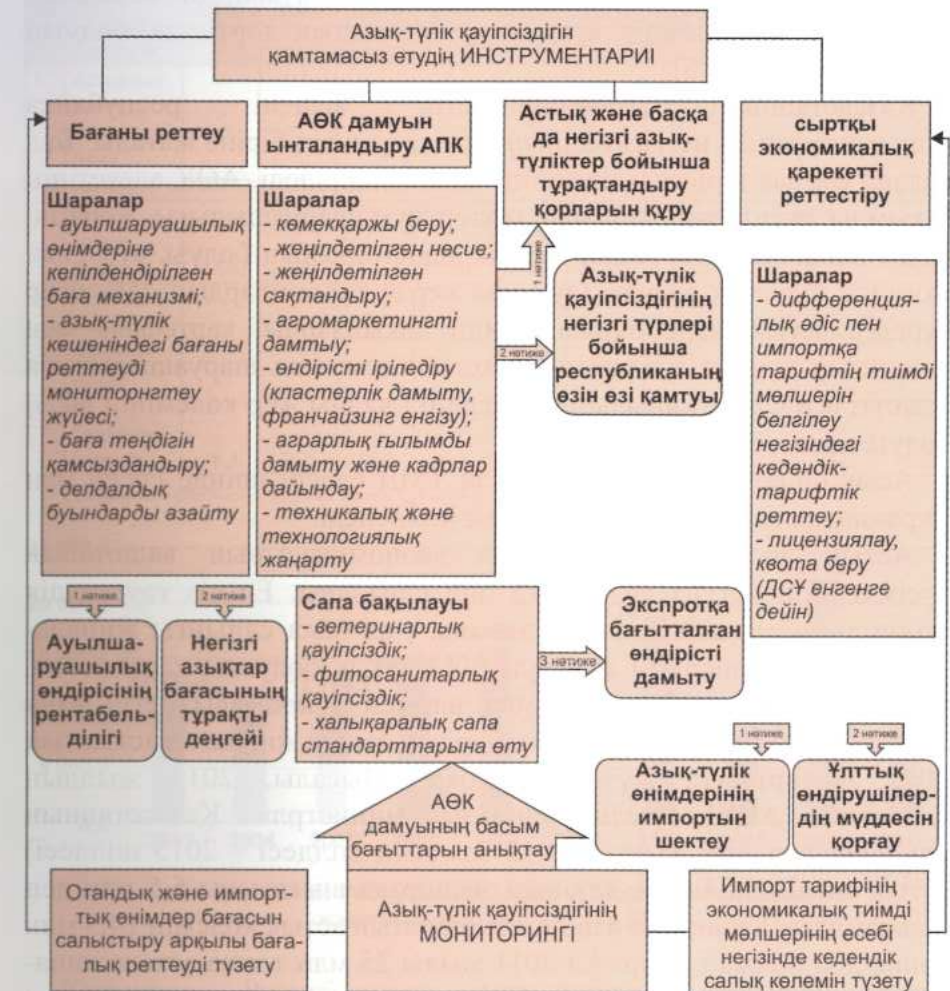
Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін жалпы экономикалық қауіпсіздік тұрғысынан қарастырған өзекті мәселе, өйткені бұл үрдісте ауылшаруашылық өндірісінің нақты даму үдерістері, ішкі нарықтың жағдайы және бұндағы тұтынушылардың орны, ұлттық экономиканың әлемдік азық-түлік нарығына тартылу деңгейі мен оған тәуелділігі көрініс беріп, елдің дамуының сыртқы және ішкі факторларын есепке ала отырып мемлекеттік стратегия механизмдерінің қолданылуы жүзеге асырылады.

Мемлекеттің сыртқы және ішкі қауіпсіздігіне ықпал ететін саяси-экономикалық категория ретіндегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесіне қазақстандық заңнамада айтарлықтай назар аударылған. Азық-түлік қауіпсіздігінің құқықтық негізі ретінде ҚР Конституциясы, халықаралық құқық пен ҚР халықаралық келісімдерінің жалпыға ортақ принциптері мен нормалары, ҚР Азаматтық кодексі, ҚР заңдары, және де агроөнеркәсіптік өндірісті құқықтық реттестірудің негізі қарастырылған барлық нормативтік-құқықтық актілер жатады. Әлемнің көптеген дамыған елдерінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында арнайы заңнамалық актілер қабылданған. Қазіргі таңда Қазақстанда осы бағыт бойын-

ша ауқымды жұмыстар атқарылуда. Мысалы, Қазақстанда елдің ішкі нарығын қорғау, әлемдік стандартқа сәйкес ауылшаруашылығы өнімдерін шығаруға, селекциялық нәтижелерді сақтауға, стандарттауға қатысты жаңа заңдар қабылданып, кедендік кодекске өзгертулер енгізілді. Бірақ бұл заңнамалық актілер азық-түлік қауіпсіздігіне тікелей қатысы жоқ. Сондықтан да, осы мәселеге және түсінікке тікелей қатысы бар заңнама қажеттілігі туындайды. Мысалы, Қазақстан Республикасының «Астық туралы» заңында азық-түлік қауіпсіздігіне келесідей анықтама берілген: «Азық-түлік қауіпсіздігі — тұрғындардың физиологиялық тамақтану нормаларына сәйкес олардың тұтынушылық қажеттіліктерін ішкі және сыртқы жағдайларға қарамастан азықпен қанағаттандыруға ашылшаруашылық кешеннің және жалпы экономиканың ресурстық, әлеуеттік және кепілдік жағдайының болуы». Бұл заңнамалық актіде келтірілген анықтама қарастырып отырған категорияның толық мазмұнын ашпайды. Жасалынған құжаттар, оның ішінде «Қазақстан Республикасының 2003-2005 жж. арналған мемлекеттік агроөндірістік бағдарламасында» Қазақстан үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің үш басым бағыты: азықтың физикалық және экономикалық қолжетімділігі, тамақтанудың қауіпсіздігі көрсетілсе, «Қазақстан Республикасының 2006-2010 жж. арналған агроөндірістік кешенді тұрақты дамыту тұжырымдамасында» азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, мәселесі шешу қарастырылған. Нормативтік-құқықтық базаның толық болуы үшін «Азық-түлік қауіпсіздігі туралы» заң қажет. Бірақ, Қазақстанда аталынған заңның жобалануына қажетті әдістемелік және тәжірибелік алғышарттар толығымен қалыптасып отырғандығына қарамастан, бұл мәселе күн тәртібіне қойылып отырған жоқ. Осыдан онжыл астам уақыт бұрын ТМД елдерінің Парламентаралық ассамблеясының 199 жылғы 16 қазандағы Санкт-Петербургте өткен он төртінші пленумында «ТМД азық-түлік қауіпсіздігі туралы» үлгілік заң қабылданған болатын. Аталынған құжат ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі саналатын ТМД елдерінің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, және де ағымдағы халықаралық құқық нормаларына сәйкес азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін қажетті жағдай болып саналады [4].

Мемлекет елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесіне баса назар аударады, бұл үшін көптеген шаралар мен

әдістер қолданылады, оның қатарына бағаны реттестіру, АӨК дамытуды ынталандыру, астық және басқа да негізгі азық-түліктер бойынша тұрақтандыру қорларын құру, сыртқы экономикалық қарекетті реттестіру және тағы да басқа шаралар жатады. Бұл аталынған әдістердің әрқайсысының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге өзіндік ықпал ету жолдары бар (1-сурет).

1-сурет. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету механизмдерінің сызбасы

Жаһандану жағдайында мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі жағдайына халықаралық деңгейде басқарылатын сыртқы факторлар айтарлықтай ықпал етеді.

Автордың пікірінше Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі елдің АӨК дамуына қоласыз ықпал етеді. Бұл ұйымда бекітілген ереже бойынша ауыл шаруашылығына көрсетілетін мемлекеттік қолдау көлемі мен кедендік-тарифтік қорғаныс деңгейі еуропалық елдермен салыстырғанда Қазақстан үшін төмен көлемде болуы еліміздің сыртқы және ішкі нарықта бәсекеге қабілетті агроөндірістік өнімдер шығаруға мүмкіндік бермейді, яғни бұл әділ әлемдік ауылшаруашылықтық тәртіптің болуын жоққа шығарады [5].

Қазақстанның агроөндірістік кешені республика экономикасының негізгі өндіруші салаларының біріне жатады. Бұл салада ұлттық кірістің үштен бір бөлігі өндіріледі. АӨК әлеуетінің ауқымды екендігіне 223 млн гектар ауылшаруашылығы жерінің, оның ішінде 21 млн гектар егістік алқаптарының болуы, ауылдың жоғарғы еңбектік әлеуеті (ауылды жерде тұрғындардың 45% өмір сүреді), астық және бұршақ дәнді дақылдарды, картофель мен көкіністер өсіруге ауа-райының қолайлығы, мал шаруашылығына қажетті аса үлкен жайылым жерлердің (жалпы жер көлемінің 84%) болуы мысал бола алады.

Асық өндіру жағынан Қазақстан ТМД елдері ішінде Ресей мен Украинадан кейінгі үшінші орынды иемденеді.

Астық экспорты республика экономикасының валюталық түсімдерінің негізгі көздерінің бірі саналады. Еліміз тәуекелдік егіншілік аймағына жататындығына, , ал жыл сайынғы жиналатын астық мөлшерінің ауытқуы 50% артық болуына қарамастан, Қазақстан өзін ғана толығымен нанмен қамтамасыз етіп қана қоймай, қуаңшылық болған жылдардың өзінде жиналған астықтың 70% экспорттауға мүмкіндігі бар. Мысалы, 2013 жылдың ақпанында АҚШ Ауылшаруашылық министрлігі Қазақстанның осы шаруашылық жылғы (2012 жылдың шілдесі – 2013 шілдесі) астық өнімін 9,84 млн, ал оның экспортқа шығатыны 6,5 млн деп болжамдаса, Қазақстан өзіндегі жиналатын астық көлемін 14,3 млн тонна деп болжап отыр. Ал 2011 жылы 25 млн тонна астық жиналып, ауылшаруашылығы өнімдері тарихындағы рекордты бекітті (1-кесте) [6].

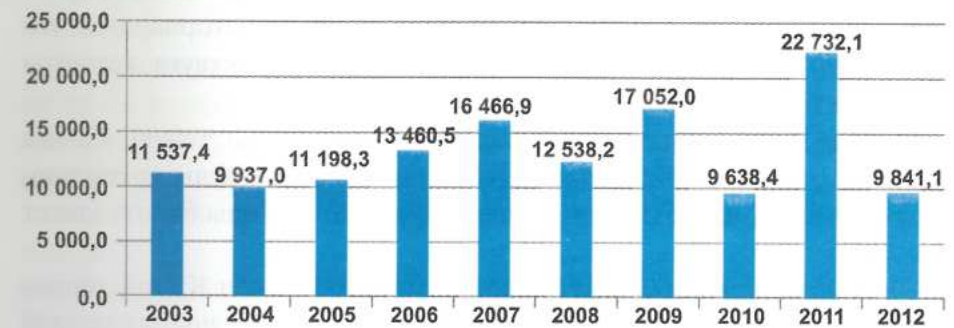
Бірақ, Қазақстандағы дәнді дақылдар түсімінің өсімін тұрақты деп атауға келмейді, өйткені 2004, 2005, 2008 және 2010 жылдары еліміздің экспортқа шығарылатын негізгі дақылы астықтың (оның ішінде бидайдың) көлемінің төмедеуі орын алды. Соңғы жылдардағы, яғни 2009 және 2011 жылғы астық түсімінің жоғарғы

деңгейде болуы негізінде азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан тұрғындардың жан басына жаққандағы деңгейі 1,4 тонна көлемінде бекітілді (2-сурет).

1-кесте. ҚР астықтың жалпы жиынтығы, он жылдық мерзім ішінде (мың тонна)

№	Мәдени дақылдың атауы	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Астықтың жалпы жиынтығы (мың тонна)	14 777	12 374	13 781	16 511	20 138	15 578	20 831	12 185	26 961	12 865
	Оның ішінде бидай	11 537	9 937	11 198	13 461	16 467	12 538	17 052	9 638	22 732	9 841
2	Астықтың жалпы жиынтығындағы бидайдың үлесі (%)	78,1	80,3	81,3	81,5	81,8	80,5	81,9	79,1	84,3	76,5

Ескертпе – деректер арқылы автор құрастырған [6]

2-сурет. Қазақстан Республикасындағы бидай жиналымының жалпы көлемі (мың тонн) [6].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің жиырма жылы аралығында өзінің АӨК барлық салаларын реформалаудың күрделі жолын бастан өткерді. Бүгінгі таңда ауылшаруашылығының барша салалары мен онымен байланысты өнімдерді өңдеудің барлық салалары еліміздің бар аймағында қарқынды даму үстінде. Бұған тауарөндірушілерді жаңа экономикалық жағдайға бейімдеу, халық шаруашылығының басқа салаларын дамыту, тұрғындардың кірісін

көтеру, ауыл шаруашылығы өнімдеріне ұсынысты аттыру мен мемлекеттің осы бағыттағы саясаты қолайлы ықпал етті.

Бұл мемлекеттік саясатты жүргізудегі АҚ «Азық-түлік келісім шарт компаниясы» Ұлттық компаниясының алатын орны ерекше.

«Азық-түлік келісім шарт компаниясы» мемлекеттің агенті ретінде үкімет тарапынан Қазақстан Республикасындағы астықтың мемлекеттік ресурстарын және астық компаниясын басқарады. Компанияның басты мақсаты – ел аумағында астық нарығын реттеу, азықтық бидайға, нанға және ұннан жасалынған өнімдерге бағаны тұрақтандыру арқылы елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар аталынан компания жеміс-жидек секторын, мақта өндірісін және қазақстан астығының экспортына қажетті инфрақұрылымды дамыту бойынша инвестициялық жобаларды жүзеге асырумен айналысады.

Компания отандық ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілерге әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар кепілі негізінде тікелей несиелеу және қаржыландыру арқылы қолдау көрсетеді [7].

Астық нарығында орын алған жағдай, астықтың 2011 жылғы жоғарғы өнім беруіне байланысты аймақтық және әлемдік нарықтағы бидай бағасының төмендеуіне алып келді. Нәтижесінде ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілердің өз бидайын өткізуіне қатысты қиын жағдай туындады, оған қоса элеваторлардың толып кетуі де солтүстік аудандардағы бидайды сақтауға қатысты қиындықтарға алып келді.

Астық қорының артық көлемде болуы нарықты тежеп, бағаға ықпал ете бастады. Бұл жағдайда астықты экспорттауды арттырып, ел аумағында бидайды сақтауға қажетті элеваторларды босату қажет болды.

Экспортты арттыру мақсатында мемлекет РФ мен Қытай территориясы арқылы теңіз порттары бағытындағы көлік шығындарына субсидия берді. Сонымен берге экспорттық жөнелтулерді қолдау, оның ішінде бидай тасығыш-вагондар санын арттыру бойынша шаралар жүргізілді. ҚТЖ 2011 жылы көрші мемлекеттер, әсіресе Ресей мен Украинадан қосымша вагондар тарту арқылы мәселені шешті.

Ішкі нарықты сауықтыру мақсатында экспорттық жөнелтілімдерді айына 1 млн тоннаға жеткізу міндеті қойылды.

2011–2012 жылдары астық пен оның өнімдерін сыртқа шығару көрсеткіші рекордтық жағдайға жетті, 2011 жылдың 1 шілдесінен 2012 жылдың 30 маусымы аралығында экспортқа 12,1 астық және астық өнімдері шығарылған, бұл 2010-2011 жылмен салыстырғанда

2,2 есе артық. Осылайша, айсайынғы экспортқа 1 млн тонна астық (астық өнімдері) шығарылып отырған [6].

Қазақстандық экспорттың негізгі бағыттары Орталық Азия елдерін (Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан, Тәжікстан), Иран, Ауғанстан, Түркия, Грузия, сонымен қатар алыс шетелдер – Қытай, Египет, Сауд Арабиясы, Йемен, Швеция, Латвия және Литва елдерін қамтыды.

Корпорацияның еншілес ұйымы – «АстықҚоймалары» ЖШС қол астында астық сақтау мүмкіндігі 572,6 мың тонна болатын 6 астық қабылдау мекемелері бар. Сонымен қатар «Астық сақтайтын жаңа қоймалар салу, бұрынғыларын жаңарту және сатып алу» жобаларын жүзеге асыру мүмкіндігі қарастырылуда. Жалпы сыйымдылығы 700 мың тонна болатын жаңа элеваторлар салу көзделуде.

«Азық-түлік корпорациясы» экспорттық саналатын оңтүстік және батыс бағыттарда астықсақтау қоймаларын салуды жоспарлап отыр. Оған Сарыағаш бекетінде салынатын сыйымдылығы 200 мың тонна болатын өте ірі астық қоймасы (Тәжікстан, Өзбекстан және Ауғанстанға бағытталған оңтүстік жол), ирандық Горган портындағы терминал (астықты Иран мен Таяу Шығысқа тасымалдау) жатады [7].

Жалпы нан және нан өнімдері бірінші кезекте қажетті тауарларға жатқандықтан елдің азық-түлік қауіпсіздігіне тікелей ықпал ететін экономиканың әлеуеттік маңызды саласына жатады. Сондықтан да халықаралық тәжірибе көрсетіп отырғанындай кез-келген мемлекет өзінің ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілерін нарықтың қолайсыз ықпалдарынан қорғауға бар мүмкіндікті жасайды.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы шетелдердің тәжірибесін қарастыра келіп, оның ауқымды мәселе екендігіне көз жеткізген Қазақстан Республикасының бастамасымен 2011 жылды ТМД азық-түлік қауіпсіздігін арттыру жылы деп белгілеу шарасы ТМД мүше-мемлекеттері басшылары тарапынан қолдау тапты.

ТМД мүше-мемлекеттердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі бұл шарасы осы ұйым аймағындағы тұрғындарды азық-түлікпен қажетті көлемде және сапада қамтамасыз ету ТМД мүше-мемлекеттер тарапынан өндірілген тауарларға негізделуді білдіреді. Қорыта келгенде азық-түлік қауіпсіздігі – бұл экономикалық байқуаттылықтың құрамдас бөлігі және кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің басым бағыттарының бірі. Сонымен қатар азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі саналады, өйткені ол қоғамдағы ұлттық,

әлеуметтік, демографиялық және экономикалық факторларды қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Зельднер А. Концептуальные подходы к обеспечению продовольственной безопасности России // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. – №4.
2. Послание президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050» «Новый политический курс состоявшегося государства». – Астана: Акорда, 2012.
3. Законом РК «О национальной безопасности» <http://www.zakon.kz/116460-v-kazakhstane-problemy-s-obespecheniem.html>
4. Колесняк А. Продовольственное обеспечение как система // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2005. – №2.
5. Карнаухова М.О. Оценка продовольственной безопасности Казахстана [Электронный ресурс] – URL: <http://www.group-global.org/>
6. Официальный сайт Агентства Республики Казахстан по статистике: www.stat.kz
7. Официальный сайт Акционерного общества «Национальная компания «Продовольственная контрактная корпорация»: <http://www.fcc.kz>
8. Файзуллин Г.Г. Роль государства в обеспечении продовольственной безопасности: международно-правовой аспект // Право и государство: теория и практика. – М.: Право и государство. – 2013. – №7 (43). – С. 72-76.
9. Новости Kazakhstan Today. – Астана. – 2008. – 17 янв.

Көлік салалары өндірісін әртараптандыру мен басқару

Сәуле ЖОЛДЫБАЕВА,
Тұрар Рысқұлов атындағы
Қазақ экономикалық университеті,
«Экономика» мамандығының PhD докторанты

Кәзіргі уақытта кез келген мемлекеттің экономикасында көлік саласының маңыздылығы артууда, себебі көліктің даму деңгейі экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен елдің қауіпсіздігіне сөзсіз ықпал етеді. Еліміздің ішкі экономикасының маңызды секторы болып, ЖІӨ құрылымында алар үлесі зор болып табылады. Көлік жүйесінің деңгейін көтеру мемлекет тарапынан және жеке кәсіпорындар тарапынан тартылатын қаржы көлемі ауқымды болуы керек. Ал сол ауқымды қаржының дұрыс бағыттау, көлік салаларындағы өндірісті басқаруға – өндірісті әртараптандыруды басқарудың тигізер ықпалы өте жоғары. Сонымен қатар, әртараптандыру арқасында қысқа мерзімде жоғары экономикалық нәтижеге жетуге мүмкіндік береді.

Өндірістік әртараптандыру жүйесін басқару ағымдық қана емес, кәсіпорын дамуының ұзақ мерзімді де міндеттерін шешуге бағытталып, жоспарлылықтың, пропорционалдық қағидаларын қарауда маңызды бола түседі. Жұмыстың бір кезеңінің аяқталуы көліктік кәсіпорында, келесі кезеңнің бастапқы кезі болып саналады. Өндірістік үрдістің барлық кезеңдерін байланыстыру, кәсіпорынның болашақ қызметін оның нақты ағымдық жұмысымен жоспарлау құралдарының ағымдық жұмысымен байланыстыруы ықтимал.

Өндірісті әртараптандырудың стратегиясы (ӨӘС) деген сөздің кең мағынасын бәсекелестік артықшылықтарды құру, өндірістің тиімділігін арттыру, экономикалық табыс алу мен оның дамуының тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатымен өндірістік өзара байла-

нысты және байланысты емес технологиялық интеграцияларының үрдістерінің кешенін қамтитын кәсіпорынның толық түрде қайта құрылуын түсінген жөн [1, 54-56]. Өндірістік жүйелердің негізгі элементтерінің бірі, технологиялық қорлар екендігі белгілі, ал олардың жағдайы кәсіпорынның мүмкіндіктерін сипаттап, өндірістің шынайы әртараптануын жүзеге асырады. Өндірістің бірігуіне объективті түрде себепкер болатын, басты себептердің бірі, өнімді жылдам жаңарту мен технологиялық қорларды жылдам түрде жаңартудың мүмкін еместігі арасындағы қарама-қайшылықты арттыра түсетін жағдай болып табылады. Қазіргі уақытта экономикалық ғылымда көлік салаларында өндірісті әртараптандыруды басқарудың бірнеше қағидалары бар. Біз зеттейміз, көлік салаларында өндірісті әртараптандыруды басқаруды жаңа нарықтық стратегия зерттейміз. Статъяда қарастырылған қағидаларды қарастыру, біздің пікірімізше, көліктік кәсіпорындағы өндірісті әртараптандырудың дамуына ықпал ететін болады.

Қазіргі таңда көлік кәсіпорындары қызметін жан-жақты зерттеу негізінде көлік кәсіпорындары өндірісін әртараптандыруды басқару мен саланың әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуде әртараптандыру тетіктерінің дамуын жетілдіру бойынша теориялық негіздемелер және ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан ұсыныстар дайындау өте маңызды мәселе болып отыр.

Қазақстандық экономикада өндірістің әртараптануы тек бірнеше кәсіпорындарда қолданыста болса, ал шетелдік тәжірибеде ӨӘ стратегиясы тәжірибеде жүз жылдан астам уақыт бойы қолданылып келеді. Шетелдік мемлекеттерде жүргізілген өндірісті әртараптандырудың теория-әдістемелік талдауы келесідей қорытындыларды шығаруға мүмкіндік берді [1, 54-56]:

1) ӨӘ ең кең тараған түрі конгломерат болып табылады, мұның өзінде түрлі елдерде оның қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар: осылайша, АҚШ-тағы конгломерат біріккен компаниялар арасында өндірістік жалпылыққа жол бермейді, ал Батыс Еуропа елдерінде, керісінше, кәсіпорындар белгілі бір өндірістік өзара байланысты болады;

2) даму барысында ӨС кең тараған түрі холдингтік құрылым болды, ол ӨӘ толық жүзеге асуы үшін мейлінше ықпал етті;

3) жаһандану үрдістерінің әсерімен «интергломерат», «мекорпорация» деп аталатын көптеген стратегиялық бірігулердің қалыптасуы орын алуда.

Кәсіпорынды әртараптандыруда қажет:

- әртараптандырудың стратегияларының бөлшектерін жасау мен ӨС құру мақсатымен басқарушылық шешімдердің қабылдану алгоритмін құрау;

- ӨС ағымдағы қызметінің негізгі өлшемдерінің тиімді ету міндеттерін шешу;

- өнеркәсіптік кәсіпорынның дамуының кезеңдік айналымына негізделген стратегиялардың алгоритмін негіздеу;

- ӨС басқаруының ұйымдасқан бағдарламаларын құру үшін алгоритмін жасау.

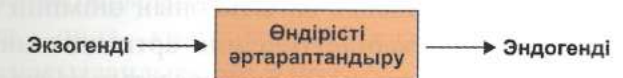
ӨС ұйымдасқан басқару бағдарламасының жасалған алгоритмі өз уақытында ағымдағы өзгерістерді бақылап отыруға мүмкіндік береді, оның қызметіне өзгерістер енгізуге, бәсекелестік ортада тұрақты дамуды қамтамасыз етуге және де мыналардың позициясымен кәсіпорынның ұйымдық құрылымының сапасын арттыруға да мүмкіндік береді [1, 57]:

а) үнемділік (басқарушылық шығындардың басқарылатын қаражат мөлшеріне қатынасы);

б) тиімділік (стратегия әсерлері – әлемдік экономикалық кеңістікте орын иелену);

в) нарықтық жағдайға бейімділік (бәсекеге қабілеттілікті арттыру).

ӨӘ өңделген стратегиясының әдістемесі Қазақстанның ӨӘ көліктік кешенінің кәсіпорындарының өзгеріске ұшырауына себепкер болады, олар ішкі және сыртқы экономикалық артықшылықтарға қол жеткізуге бағдарланған 1-сурет, олар мынаған мүмкіндік береді: кәсіпорынның даму стратегиясын нақты міндеттердің деңгейіне жылдам жеткізу; нарықта кәсіпорынның қызметінің толық айналуы инновациялық дамудың нәтижесінде болады, ол негізінен кәсіпорынның бәсекелестік қабілеттілігінің өсімін қамтамасыз етіп, ұлттық экономика мен жаһанданған әлемдік шаруашылықтың мейлінше тиімді интеграциялануына септігін тигізеді.

1-сурет. Өндірісті әртараптандыруға сыртқы және ішкі факторлардың әсері

Ескерту: Өдәбиеттер негізінде автор құрастырған

Әртараптандырудың мақсаты – кәсіпкерлік қызметтің мақсаттарына сәйкес келетін корпорацияның тәуекелдерден

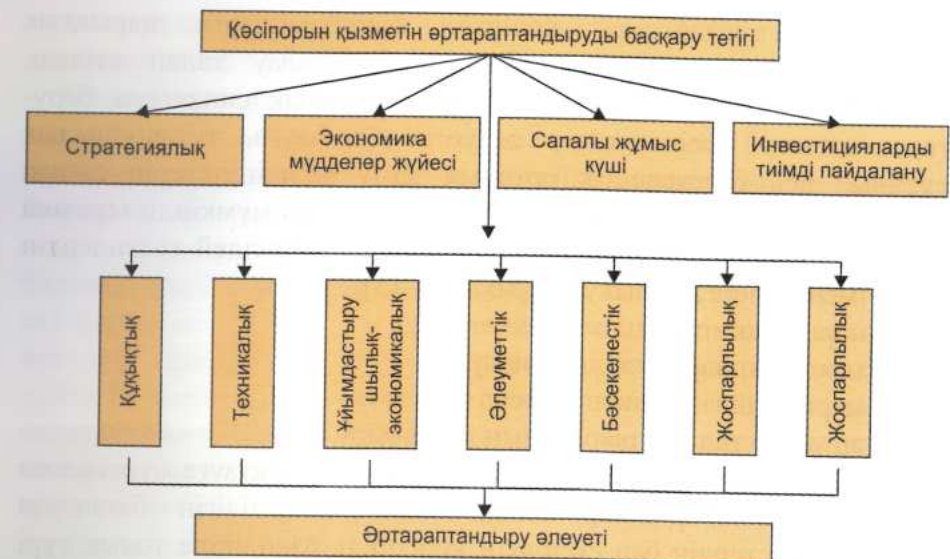
қорғануының осындай жағдайына қол жеткізіп, сол жағдайды қолдауға тырысады. Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелділікті болдырмау үшін тәуекелділікті басқару алгоритмін жасау қажет деп Носова С.С. «Өнеркәсіптік өндіріс кәсіпорындардың әртараптандыруының стратегиясы» еңбегінде көрсетілген, **тәуекелдерді басқару алгоритмі:**

- тәуекелді басқару стратегиясын жасау;
- берілген кәсіпорын тәуекелділігін анықтау;
- есептемелерге бағдарламалық қамтамасыздандыру таңдау;
- тәуекелді басқару кезеңдерін өңдеу;
- тәуекелдің әр түрі үшін ішкі бақылаудың кезеңдерін жасау;
- тәуекелдің түрлеріне есептік формаларды жасау;
- кәсіпорында берілген тәуекелділікпен кім айналысатындығын анықтау

Тәуекелдерге қатысты келесідей басқарушылық ресімдердің болуы ықтимал [1, 56]:

- егер одан келетін шығындар болып, бірақ қауіпті салдарға әкелмесе, тәуекелді қабылдау;
- егер ол компания үшін тиімсіз болса, тәуекелден бас тарту;
- тәуекелді тапсыру, мысалы - сақтандыру компаниясына немесе тасымалдаушыларға;
- шығындарды азайту, мысалы, оның пайда болу ықтималдылығын төмендететін немесе ауыр нәтижелерге әкелмейтін құралдарды ендіру арқылы.

Әртараптандыру бұл табыс көздерін арттыру мен кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Ғылыми жұмыста көліктік кәсіпорындардың шарттарына сәйкес, дағдарыстық жағдайлардың алдын алу міндеттерін шеше отырып, көліктік кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметінде олар дағдарыспен банкроттықтың алғышарттарынан шығу бойынша арнайы стратегиялар жасай отырып, негізделеді. Кәсіпорын қызметтерінің басты мақсаты мен стратегиялық бағыты оның өнімінің сапаны арттыру негізінде бәсекегеабілеттілігінің артқандығын мойындау, өндіріс шығындарын қысқарту мен баға саясатын жүргізу, өндірістің көлемін арттырып, ішкі және сыртқы нарықтардағы өнім сатылымын қамтамасыз ететін еді.

2-сурет. Кәсіпорын қызметін әртараптандыруды басқару тетігі

Ескерту: Әдебиеттер негізінде автор құрастырған

Осы тақырыпқа арналған зерттеу нәтижелерін жалпыландыру негізінде, өндірісті әртараптандырудың тиімділігін арттыру мен оның мүмкіндіктерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қағидалар анықталды [2, 13]:

- қормен қамтамасыздандырылуы;
- сәйкестік;
- өзін-өзі ақтауы;
- өзектілік;
- бірігулер мен олардың артықшылықтары;
- мүдделердің сәйкестігі;
- сатылымның орны мен шарттары;
- жоспарлылық, пропорционалдық.

Егер қарастырылатын қағидаларды мәні бойынша реттесек, онда көлік саласындағы мейлінше өзектілері қорменқамтамасыздандырылу, сәйкестік, бірігулер мен олардың артықшылықтары, жоспарлылық пен пропорционалдылығы қағидалары мейлінше өзекті болып табылады. Оның үстіне қорменқамтамасыздандырылу қағидасы аса үлкен мәнге ие, бұл көлік өнеркәсібінің жоғары қорсыйымдылығымен түсіндіріледі.

Әртараптандыруды жүзеге асырудың негізгі бағыты кәсіпорынның макро және микро жағдайын анықтау болып табылады. Нарықтың

белгісіздік жағдайында, көліктік кәсіпорындарға нарықтық жағдай мен нарықтық мүмкіндіктерді бағалау талап етіледі. Ол нарықтық үрдістерге сандық және сапалық сипаттама беруге, ағымдағы кәсіпорындар әлеуетін бағалауға, тұтынушылық сұраныс пен бәсекелестік ортаның даму мүмкіндіктерін сызып көрсетуге мүмкіндік береді. Өрараптандырудың мүмкіндіктері мен бағыттарының маркетингтік диагностикасы келесідей кезеңдердің көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін [2, 15]:

- нарықтық мүмкіндіктерді талдау;
- мақсатты нарықтарды таңдау;
- маркетингтің кешенін жасап шығару;
- өрараптандыру шараларын іске асыру.

Өрараптандыру тиімділігінің мәселелерін анықтауға жүргізілген зерттеулер осы үрдістің экономикалық тиімділігін бағалауда көптеген әдістердің бар екендігін көрсетеді. Мейлінше толық түрі көліктік кәсіпорындардың өндірісінің өрараптандыруының (әсерін) нәтижелерін бағалау ретінде көрсеткіштердің белгілі бір жүйелерінің көмегімен көрініс табады.

Кәсіпорынның нарықтық жағдайларын көрсететін нәтиже, түрлі өлшемдерден көрініс табуы ықтимал: табыстың көрсеткіші, өзіндік табыс, нарықтық иеленетін үлесінің көлемі, өрараптандыруды жүзеге асыруда өндірілетін тауардың бәсекегеабілеттілігінің деңгейі.

Өрараптандырудың тиімділігін бағалау үшін жалпыланған көрсеткіштерді алуға бағытталған, әдістемелік тәсіл қолданылады, олар салмағы мен мәндерін ескерумен көптеген жеке сипаттамаларды біріктіреді.

Өрараптандырудың нәтижелерінің қосымша көрсеткіштері ретінде көліктік кәсіпорынның жұмысшылар құрамының мамандар құрамының сақталуын бағалауды да енгізуге және оның өндірістік қуаттылықтарын іске қосуға болады. Ол келесідей көрсеткіштердің көмегімен жүзеге асырылады: жұмыс орындарының саны, орташа еңбекақы, еңбек өнімділігі, жұмысшылардың санаттық құрамы, қор қайтарымдылығы. Ұсынылатын алгоритм көліктік кәсіпорындардың өндірісін өрараптандырудың нәтижелерінің сандық және сапалық бағалауын жүргізуге және нәтижесінде олардың бақылауын жүргізуге мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның өрараптандыруының жүзеге асу тұжырымдамасын қалыптастыруда мақсат қою кезеңі ерекше орын алады. Міндеттердің дұрыс анықталуына байланысты кәсіпорынның кейінгі да-

муы тәуелді, сәйкесінше, өрараптандыру бағдарламаларының нәтижелілігі де тәуелді болады.

Өрараптандыру бағдарламасын жасауда баламалық қағидасы міндетті болып табылады, ол кәсіпорынның бірнеше даму нұсқаларындайындауға енгізілген, сәйкесінше өрараптандырудың баламалы нұсқаларының стратегиялық мақсаттарын таңдау болып табылады. Мұндайда өрараптандырудың қандай да бір баламасының тиімділігін бағалау қажет. Өндірістің өрараптандыруы екі бағыттан тұрады: кәсіпорын ағымдық қызметінің тиімділігін арттыру құралы мен кәсіпорын өндірісінің дағдарыстан кейінгі қайта қалпына келу стратегиясы мен белгілі бір сәйкес нарықтағы стратегиясы ретінде. Бірінші жағдайда кері өрараптандырудың қолданылуы жайлы айтуға болады, ал екіншісінде - стратегиялық өрараптандыру жайлы сөз қозғауға болады [3, 10].

3-сурет. Кәсіпорын өрараптандыруының стратегиясының алгоритмі

Ескерту: 3 әдебиет көзінен алынды

Шұғыл өрараптандыру аясында негізгі мақсат өндірістік кәсіпорынның қызметінің барлық бағыттары бойынша тиімділігін арттырудың өндірістік қорларын жүзеге асыру бағдарламаларын қалыптастыру мен кейінгі жүзеге асырылуы [3, 10-11].

Өндірістің шұғыл және стратегиялық өрараптандыру жайлы шешімді жүзеге асыруды қабылдау белгілі бір құрылымға ие. Кәсіпорынның өрараптандыруға бағытталуы ішкі де, сыртқы ортаның да өзара әрекетінің өлшемдерімен анықталады, бірақ ең бастысы өзекті қажеттіліктермен, яғни ынталандырулармен белгіленеді.

Сәйкесінше, кәсіпорынның қажеттіліктері өзектіліктің түрлі деңгейін қамтуы ықтимал. Егер қажеттілік өндірістік жүйенің қалыпты қызмет ету есебінен қанағаттандырылса, өзектілік деңгейі төмендей түседі [3, 11].

Кәсіпорын әртараптандыруын жүргізу туралы негізделген шешімді қабылдау үшін сәйкес әдістемелік аппарат өзіне келесідей кезеңдерді қамтуы тиіс [4, 9]:

1) компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізу үшін әртараптандыруды жүргізу қажеттілігі туралы талқылауға мүмкіндік беретін кезең;

2) кәсіпорынның жаңа салаларын анықтау;

3) әртараптандырудың бағыттарын таңдау;

4) ағымдық тәуекелдерді бағалау;

5) әртараптандырудың әлеуетін мейлінше ауқымды түрде қолдануға мүмкіндік беретін әртараптандырудың әдістері мен нысандарын анықтау.

6) әртараптандырудың жобасын дайындау.

Жоғарыда келтірілген ұсыныстарға жалпы сипаттама берейік. Қабылданатын, қабылданған шешімдер салыстырмалы көлемде енеді немесе кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізу үшін әртараптандыруды жүргізуге қажеттіліктің болуы. Статяда келтірілген талдауда әртараптандырудың негізгі басымдықтары келесідегідей мақсаттар жүйесінде қалыптасқан, ол үшін әртараптандыру мақсатты түрде жүзеге асырылады (1-кесте).

1-кесте. Көліктік қызмет көрсетуші кәсіпорындардың мақсаттарын жүзеге асыру үшін әртараптандыруды жүргізудің мақсаттылығын бағалау

Мақсат	Әртараптандырудың қажеттілігін бағалау		
	Мақсатқа – әртараптандыру жолымен де, басқа тәсілдермен де қол жеткізуге болады	Мақсатқа – қол жеткізу әртараптан дыру жолымен жүргізілсе, артықшылықты болуы ықтимал	Мақсатқа – әртараптандыру жолымен қол жеткізуге болады, бірақ ол айтарлықтай үлкен тәуекелділікпен бірге жүреді
1) Компанияның жылдам өсімін қамтамасыз ету		+	
2) Компания құнының артуы			+
3) Сапалы жұмыс күшін қамтамасыз ету	+		

4) Ішкі инвестициялық қорларды тиімді қолдануды қамтамасыз ету	+		
5) Табыстылық			+

Ескерту: Әдебиеттер негізінде автор құрастырған.

Бірінші кестеде келтірілген форманы қолданумен әртараптандырудың мақсаттылығы туралы талқылау мүмкіндіктері пайда болады. Себебі әртараптандыру іс жүзінде кез-келген жағдайда тәуекелмен орын алады, ол оның жүргізуі туралы, бір мәртелік қажеттілігі кәсіпорында стратегиялық мақсаттар болған жағдайда ғана айтылуы ықтимал, оларға қол жеткізу тек қана «әртараптандыру жолымен ғана ықтимал» (яғни кестенің екінші бағанына түскен мақсаттар).

Кәсіпорынның жаңа салаларын анықтау және кәсіпорын қызметтің тартымды салаларының кейбір алдын-ала жасалған тізімі қалыптасады. Нарықтың әр жаңа бағытында кәсіпорын стратегиясының мүмкіндіктер деңгейлерін бағалау және көлік салаларында әртараптандырудың негізгі артықшылықтарының жүзеге асу мүмкіндіктерін бағалау. Әртараптандырудың қарастырылатын көліктік кәсіпорынға негізгі стратегияны жүзеге асырудың әр кезеңінде рационалды түрде стратегиялық бизнес-бірліктер арасында қорларды бөлуге мүмкіндік береді, өндірістік-технологиялық базаның техникалық жаңаруы үшін қажетті ішкі және сыртқы инвестицияларды тарту арқылы, жалпы кәсіпорынның тұрақтылығын арттыру үшін негізгі жағдайларды қамтамасыз етеді. Кәсіпорынның стратегиялық ұстанымын анықтағаннан соң мақсатты анықтау үшін инвестициялардың көлемін анықтау қажет және де инвестицияларды тартудың қайнар көздері мен олардың нақты стратегиялық бизнес-бірліктер үшін олардың арақатынасын тартуды да анықтау қажет [5, 12].

Қорытындылай келгенде көлік салаларының өндірісін әртараптандыру мүмкіншіліктерінің бірі көліктік технологияларын және заманауи техника мен құрал-жабдықтарды жетілдіру болып табылады. Өндірісті әртараптандыруды басқару жүйесінің тұжырымдамасы өзінің көрінісін әртараптандыруда табады, ол негізгі күзінеттіліктерге негізделген және де кәсіпорынның қолданысында барларын қолданумен емес (бірігу, жұтылу), ішкі дамудың басымы нысанымен байланысты. Өндірістік кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған (қажетті әртараптану үрдісін

минималды азайту, сақтау) басқару, сәйкесінше компанияның өсімі мен құны, тиімділігінің артуы, шығындардан арылу (әдетте, дәл осы мақсаттарды компания дағдарыс жағдайында қояды) жалғаспалы үш кезеңді қамтиды: шұғыл әртараптандырудың тұжырымдамасын жасау, әртараптану жобасының әртараптану мен жүзеге асу жобасын жасау. Көлік кәсіпорындарының қызметін тұрақтандыру және жоғары экономикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін көліктік кәсіпорындарында өндірісті әртараптандыруды басқару мен стратегиялық жоспарлаудағы бағдарламалық-мақсатты әдісті дұрыс жүзеге асыру және кәсіпорынның әртараптандыру стратегиясын тиімді қолдана білу, басқару қажет. Қазір кәсіпорындар табысының бір бөлігін көбіне жоғалтуда, салынған қаржының нәтижесінде қайтара алмау жағдайымен. Сол себептен көлік кәсіпорындарының өндірісін әртараптандыруды басқару осы салада қызмет көрсетуші кәсіпорындарға маңызды шара болып отыр, және бүгінде кәсіпорындар бұл жағдайдан шығу үшін және жоғары деңгейде пайда табуға ынтылуда. Сондықтан өндірісті әртараптандыру бұл тауар түрлерінің артуы, өндірістің жаңа түрлерін бәсекелестерге қарағанда үздік сырт бейнесімен және сипаттамаларымен өзгерту мен меңгеру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Носова С.С. К вопросу о стратегии диверсификации производства промышленных предприятий // Московский инженерно-физический институт (государственный университет). – С. 54-57 // library.mephi.ru/data/scientific-sessions/2009/t6/2-3-1.doc.
2. Тазетдинова И.М. Формирование системы управления диверсификацией производства на предприятиях текстильной промышленности // Автореферат, Санкт-Петербург, 2002 г. – С. 13-16.
3. Манохина Е.Э. Диверсификация производства как форма реализации стратегии промышленного предприятия в условиях кризиса // Автореферат Санкт-Петербург, 2009 г. – С. 8-13.
4. Тихомирова Е.С. Проблемы обеспечения успешной диверсификации промышленной компании в современных условиях // Автореферат Санкт-Петербург, 2010 г. – С. 6-9.
5. Ермолин А.И. Повышение эффективности инвестиционной деятельности диверсифицированных станкостроительных предприятий // Автореферат, Москва, 2009. – С. 10-15.

Қазақстан дүниежүзілік экономикалық үрдістер жүйесінде

Құндызай ЕРІМБЕТОВА,
Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан Республикасы қысқа мерзім ішінде нарықтық реформалар жүргізіп, экономиканы түпкілікті реформалауға, тиісті заңнамаларды жасауға қол жеткізді. Реформаға дейін әлемдік қауымдастық Қазақстанның экономикалық әлеуетімен толыққанды таныс емес еді [1]. Ал жүргізілген реформа нәтиже бере бастаған, ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығының ортасында Қазақстан әлемдік экономиканың бөлінбес бөлігіне айналған, нарықтық экономикалық қатынастағы, жаһандық бәсекелестік арнасына еркін ене бастаған ел ретінде мәлім бола бастады. Қазақстанда ТМД елдерінің ішінде бірінші болып, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету, сыртқы қолайсыз факторларға тәуелді болмау мақсатында Ұлттық қор құрылды. 2005 жылы ақпан айындағы Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» Жолдауы тәуелсіздік жылдар тарихының ерекше оқиғасы әрі халық алдындағы жеке жауапкершілікпен сөйлеген батыл мәлімдемесі болды.

Болашақтағы экономикалық реформалар тетігін жүзеге асыру халықтың келешекке жасаған таңдауында да болды: 2005 жылдың 9 қыркүйегінде Алматыда 470 мыңнан астам мүшесі бар республикалық «Отан» саяси партиясының кезектен тыс VIII съезі өтті. Съезде 4 желтоқсан күні өтетін Қазақстан Республикасы Президентінің кезекті сайлауына «Отан» партиясының атынан кандидат ұсыну және сайлау науқаны қарсаңында партияның міндеттері туралы, сонымен бірге, өздері ұсынған және сенім білдірген кандидатын қолдау үшін

сайлау алдындағы блокқа кіру жөніндегі мәселелер талқыланды. Съезде Саяси кеңестің шешімі бойынша «Отан» партиясы атынан Қазақстан Республикасы Президентінің кезекті сайлауына Нұрсұлтан Назарбаевтың кандидатурасы ұсынылып, келісім беруін сұрады. Съезд Н.Ә. Назарбаевтың кандидатурасын қолдау үшін «Асар» партиясымен бірлесіп, Қазақстанның халықтық коалициясын құруды ұсынды. Елдің аса жауапты кезеңінде қолдау көрсеткен зор сенімге алғысын білдіре отырып, Елбасы «Отан» партиясынан Қазақстан Республикасы Президентінің лауазымына үміткер болып сайлауға түсуге өз келісімін мәлімдейтінін айта келіп: «...өткен жылдар мен жолдар барша қазақстандықтарды алға қойған ортақ мақсатқа жету жолында одан әрі топтастыра түсетініне» сенім білдірді.

2005 жылдың 25 қазанынан бастап үміткер Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – тек қана алға!» сайлауалды «Әрбір қазақстандық қандай игіліктерге қол жеткізеді?», «Экономикамыз қалай өрлейді?», «Біз неліктен демократияны таңдаймыз?» бағдарламасында алдағы жеті жылда Қазақстанның әлемдегі ең бай 50 елдің біріне айналдыру жоспары назарға алынады: «...Қазақстан 2012 жылы әлемдегі индустриясы дамыған елдер қатарына қосылу, жалпы ішкі өнімді үш есеге өсіру, яғни 6,8 триллион теңгеден 17,7 триллион теңгеге арттыру. Экономикаға салынатын инвестиция мөлшерін 2,5 есе арттырып, 1,8 триллион теңгеден 2012 жылы 4 триллион теңгеге жеткізу. Сонымен қатар Қазақстанды (2005-2012 жж.) жеті жылда әлемдегі астық экспорттаушы елдердің алдыңғы бестігіне, мұнайды экспорттаушы елдердің алдыңғы ондығына енгізу, шағын және орта бизнестің жалпы ішкі өнімдегі үлесі 7 жылдан кейін 20 пайыздан 40 пайызға дейін өсіру» жөніндегі тұжырымдамалары.

2006 жылдың 16 ақпанында ҚР Парламенті қос палатасының бірлескен отырысында Президенттің Қазақстанның әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына ену жөніндегі стратегиясын жүзеге асыру мақсатында жасалған Үкіметтің 2006-2008 жылдарға арналған іс-қимыл бағдарламасы талқыланды. Бұл бағдарлама бойынша ішкі жалпы өнімнің орташа жылдық өсімі 8,5 пайыз құрайтындығы жоспарланып, яғни бұл көрсеткіш бойынша экономиканың жалпы өсімін аталған үш жылда 27,7 пайызға арттыруға болатындығын көрсетеді. Орташа жылдық инфляцияны 5-7,3 пайыз шегінде қалдырып, еңбек өнімділігін жыл сайын 6,3-7,0 пайызға арттыру көзделді. Негізгі капиталға инвестиция салу 14-15 пайызға өсетіндігі, ІЖӨ-нің жан басына шаққандағы үлесі 2008 жылы 5450 АҚШ долларына жеткізу міндеті қойылды. Депутаттар бағдарлама

ұсынысына сыни тұрғыда қарап, өнеркәсіп өндірісі өсімінің өте төмен (жалпы өсім 5%, өңдеуші сала 6,5%) деңгейде көрсетілгендігі, салынған инвестициялардың қайтарымының аздығы, жалпылама сөздер мен көтеріңкі мәлімдемелердің көптігі, өнеркәсіпті көтерудің нақты жолдары көрсетілмегені жөнінде сын-ескерпелермен ұзақ талқылаудан өтіп, айтылған ескертулермен баяндама мақұлданды. 2006 жылдың 1-ші наурызында бірлескен Парламент палаталарының отырысында Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын» жария етті. Стратегия бойынша әлемнің бәсекеге барынша қабілетті әрі серпінді дамып келе жатқан мемлекеттерінің қатарына қадам басуы жолындағы таяу болашақтағы бағыт-бағдардың негізгі жеті басымдықтары ұсынылды:

Бірінші басымдық: Қазақстанның әлемдік экономикаға ойдағыдай кірігуі – елдің экономикалық дамуының сапалық серпілісінің негізі;

Екінші басымдық: Қазақстан экономикасын тұрлаулы экономикалық өрлеудің іргетасы ретінде одан әрі жаңарту және әртараптандыру;

Үшінші басымдық: Халықтың неғұрлым «әлжуаз» топтарын қорғайтын және экономиканың дамуына қолдау көрсететін осы заманғы әлеуметтік саясат;

Төртінші басымдық: Осы заманғы білім беруді дамыту және саяси жүйені жаңарту;

Бесінші басымдық: Демократияны одан әрі дамыту және саяси жүйені жаңарту;

Алтыншы басымдық: Осы заманғы қауіп-қатерлер мен қыр көрсетулерге қарсы бара-бар ұлттық қауіпсіздік стратегиясын іске асыру;

Жетінші басымдық: Қазақстанның мүдделерін, өңірлік және әлемдік дамудың серпінін ескеретін теңдестірілген және жауапты сыртқы саяси бағытты одан әрі іске асыру. 2006 жылы ТМД елдеріндегі әлеуметтік-экономикалық дамуында экономикалық өсу қарқыны сақталды. Достастық мемлекеттерде қаржылық жағдайы тұрақтыланғанмен дебиторлық және несиелік қарыздар мөлшерінің өсімі жалғасын тапты, ал кейбір елдерде еңбек жалақылары бойынша мәселелер туындады[2].

Ел экономикасының қарқынды өсуі, Қазақстанды әлемдегі дамыған елу елдің қатарына кіру үшін өркендеп дамыған қоғамның іргетасы заманауи бәсекеге қабілетті және тек шикізат

секторымен шектелмейтін ашық нарық экономикасымен ғана қаланатыны негізделді. Бұл – жеке меншік институты мен келісім-шарттық қатынастарды құрметтеу мен қорғауға, қоғамның барлық мүшелерінің бастамашылығы мен іскерлігіне негізделген экономика. Белгіленген басымдылықтардың барлығы маңызды әрі өзара байланысты болғандықтан да бірлескен жұмыс үйлесімділігі мен нақты жауапкершілік қажет болды.

Негізгі белгіленген басымдылықтарды орындау бойынша іс-шаралардың бастысы – Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын одан әрі іске асыру мақсатында 2006 жылғы 30 наурызда Президент Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын одан әрі іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығына орай, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы және Президенттің 2006 жылғы 1 наурыздағы Қазақстан халқына арналған Жолдауын іске асыру жөніндегі іс-шаралардың жалпыұлттық жоспарының бекітілуі болды. Мақсатқа қол жеткізу үшін Үкіметке мемлекеттік жоспарлаудың жаңа тәсілдері мен тетіктерін ендіру қажеттігі, бюджеттік жоспарлаудың тиімділігін арттыруды, нәтижеге бағдарланған басқару жүйесін енгізу, өңірлердің тұрақты дамуын арттыру, жинақтаушы зейнетақы жүйесін одан әрі дамыту бойынша ұсыныс әзірлеу, бағдарламалық құжаттар әзірлеу сатысының экономикалық құрылымдарын сапалық тұрғыда жақсартуға қабілетті ілгері бастырушы нақты жобаларға көшу қажет болды. Үкімет (Д. Ахметов бастаған) мұндай жауапты Стратегияны орындау алдында дәрменсіз болып шықты. Жаңа Үкімет жаңа күш-қуатпен ел экономикасын серпінді дамытуға кірісті. 2007 жылдың 26 қаңтарында Премьер-Министр К. Мәсімовтің төрағалығымен Үкіметтің кеңейтілген Үкімет мүшелері, облыстардың, Астана және Алматы қалаларының әкімдері қатысқан алқа мәжілісінде жаңадан жасақталған Үкіметтің алда тұрған міндеттері айқындалды:

- әкімшілік реформаларды тереңдетуге күш салу
- мемлекеттік жоспарлауды жетілдіру міндеттеріне байланысты Үкіметтегі 120-ға жуық бағдарлама жобаларының тиімділігі мен бақылау мүмкін еместігін Үкімет басшысы айта келіп, нақты нәтижелерге қол жеткізетін 5-7 бағдарламаға дейін қысқарту;
- мемлекеттік органдардың қызметін жетілдіру. Министрлер кабинеті мемлекеттік органдар басшыларына, сондай-ақ бюджеттік салаға белгілі бір деңгейде дербестік беру, олардың жауапкершілігін арттырып, бақылау шараларын қатаңдату;

- орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың көптеген бағдарламалық құжаттарын Үкімет деңгейінде бекіту шаралары азайтылып, тек стратегиялық жоспарларды талқылау және мақсатты көрсеткіштер ғана бекітілетін болды;

- бюджетті жоспарлау және бюджетаралық қарым-қатынасты жетілдіру. Жергілікті атқарушы органдарға қаржы ресурстарын басқаруда белгілі бір деңгейде дербестік ұсынылатындығы;

- өңірлерді дамыту (ірі өндірістер ашу, жаңа инвестициялық жобаларды іске асыру);

- экологиялық мәселелерді ескеру;

- әлеуметтік даму (халықты әлеуметтік қолдау жүйесі, еңбекпен қамту саясаты, көші-қон саясаты және т.б.).

Мемлекет басшысының 2007 жылғы 10 қаңтарда алға қойған міндеттерін шешуге арналған Жаңа Үкіметтің 2007-2009 жылдарға арналған Үкімет бағдарламасының негізгі басымдықтары мен бағыттары Парламент палаталарының бірлескен отырысында мақұлданды [3, 310].

2007 жылдың наурызында Президенттің қатысуымен өткізілген республика ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің мәжілісінде 2006 жыл қорытындыланып, саланы дамыту жөніндегі міндеттер белгіленді. Экономиканы әртараптандыру мен елдің экспорттық мүмкіндігін арттыруды агроөнеркәсіп кешенінен бастау керектігін ескерткен ел Президенті ауылды одан әрі өркендетудің негізгі міндеттерінің белгіленуіне байланысты, оларды орындау жөнінде нақты тапсырмалар берді. Өңір басшыларының міндеттері нақтыланды. Бұл кезең Қазақстан экономикасы дамуында жаңа кезеңнің қажеттілігі туындағанын қазақстандықтардың түйсіне алуының өзі үлкен маңызға ие болған еді. Алда қысқа мерзімді экономиканы жаңғырту шараларын жасап, «өтімді жобаларды» жүзеге асыру жұмыстары тұрды. Өңдеуші өнеркәсіпті, көлік пен инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру, оған инвестиция тартуда даму институттарының рөлі, құрылып жатқан әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың қызметіне және т.б. мәселелер қарастырылды.

Қазақстанның жаңа экономикалық жүйе мен мемлекеттілігінің іргетасы қаланып, заманауи қоғамдық институттар нығайып, өмірдің сапасы мен ұстанымдары өзгерді. Кемел келешегі жан-жақты сараланып, түбегейлі жаңа кезеңге батыл қадам басуына байланысты, 2007 жылдың 28 ақпанында «Қазақстан-2030» Стратегиясының келесі онжылдықтағы «Жаңа әлемдегі жаңа

Қазақстанның» жаңа міндеттерінің тиімді шешімдерімен алға ұмтылыс жасау;

Бірінші міндет – экономиканың тұрлаулы дамуын ұстап тұру емес, оның өсуін басқару;

Екінші міндет – өңірлік экономикада сапалық жаңа табыстарға жету және жаһандық экономикаға толыққанды қатысуды қамтамасыз ету;

Үшінші міндет – өндіруші сектор тиімділігін арттыру;

Төртінші міндет – өндірістің шикізаттық емес секторының дамуын, экономикалық әртараптандырылуын қамтамасыз ету;

Бесінші міндет – өңірлік және жаһандық экономикадағы өзіміздің жаңа рөлімізге сәйкес заманауи инфрақұрылымды дамыту;

Алтыншы міндет – заманауи білім беру мен кәсіптік қайта даярлау, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту;

Жетінші міндет – атаулы әлеуметтік қолдау және әлеуметтік саланы нарық қағидаттары негізінде дамыту;

Сегізінші міндет – дамуымыздың жаңа кезеңінің бағытына сәйкес саяси жүйені жаңғырта жаңарту;

Тоғызыншы міндет – халықаралық іс-тәжірибені ескеріп, әкімшілік реформаны жеделдете жүргізу;

Оныншы міндет – Жаңа Қазақстанның Орталық Азия өңірі мен әлемдік қоғамдастықтағы жетістіктері мен мүмкіндіктерін ілгерлету [4].

Жоғарыдағы он міндетті орындау үшін Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының аса маңызды 30 серпінді бағытын, яғни Қазақстанның жаңа кезеңдегі даму Стратегиясын айқындап берді.

Өтпелі кезеңнен ойдағыдай өткен Қазақстан дамуының сапалық жаңа кезеңіне қадамының басы болған 30 серпінді бағыттың шешімін табуға тиісті алты өзекті мәселенің алғашқы екеуі іске жаңаша қарауды қажет етілетін кешенді жаңарту үдерістерге бағытталды: біріншісі – қолдағы мүмкіндіктерді айқындау және пайдалану, сондай-ақ жаңа бәсекелестік артықшылықтар қалыптастыру арқылы Қазақстанды жаһандық экономикаға ойдағыдай кіріктіруге бағытталған және екіншісі – әртараптандыру, инфрақұрылымдық дамыту және жоғары технологиялық одан әрі индустрияландыру негіздерін жасау арқылы Қазақстан экономикасының өсуі мен тұрлаулылығын басқаруға бағытталған мемлекеттік саясатты жүзеге асыру негізделген.

Стратегия әрбір жұмысты заман талабына сай ұйымдастыру, билік тармақтарының, бизнес-қауымдастықтың, академиялық және қолданбалы ғылымның, үкіметтік емес ұйымдардың, БАҚ-тың іс-қимылын оңтайлы ұйымдастыру, отандастар қолдауымен ғана шешілетін міндеттер еді.

Басты мақсат - әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарынан нық орын алу және 30 корпоративтік көшбасшыларын қалыптастыру негізінде елді индустрияландыру болды.

Жалпы алғанда 2007 жылы дүниежүзінде ІЖӨ өсу қарқынының жоғарылығы сақталынды (5,2%). Бұл жаһандық еңбек нарқы тұрақтылығына және еңбекпен қамтылғандар санының өсуін қамтамасыз етті. Мәселен, 2007 жылы 15 және одан жоғары жастағы 3,0 миллиард адам жұмыспен қамтылған, жұмыссыздардың жалпы саны – 189,9 млн. адамды құраған, 2006 жылмен салыстырғанда сәл өскендігі байқалды. Жұмыссыздық деңгейі бұрынғы қалпын сақтады – 6,0 пайыз. Ал ТМД елдерінің басым көпшілігі 2007 жылы дамудың жоғары қарқынымен сипатталды. Ресейде ІЖӨ өсімі 9 пайызды құрады, басқа мемлекеттерде оның көрсеткіші одан да жоғары болды. Бұл еңбек нарқындағы жағдайды жақсартуға мүмкіншілік берді[5].

2007 жылдың ортасынан бастап әлем елдерінде қаржылық дағдарыстың алғашқы белгілері біліне бастады. АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыстың жыл соңына дейін ауқымы көбеймесе азаймайтындығы қобалжу туғызды. Ондағы банк-несие саясаты құлдырады. Ипотекалық дағдарыс қаржы дағдарысын, ал ол тиісінше әлемдік деңгейде әсерін беретін әлемдік экономикалық дағдарысқа ұласты. XX ғасырда да әлемді шарпыған дағдарыстар етек алған еді: ол бірінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі дағдарыс, ал 1929-1933 жж. «ұлы құлдырау жылдары» дамыған елдерде 50 млн. адам жұмыссыз қалды, АҚШ ұлттық байлығының 40 пайызға жуығын жоғалтты. Өнеркәсіп өндірісі АҚШ пен Францияда 46 пайызға, Ұлыбританияда 23 пайызға, Жапонияда 33 пайызға, Италияда үш есеге дейін қысқарды. 1997-1998 жылдардағы Оңтүстік-Шығыс Азия мен Ресейдегі дағдарыс осы елдерді ғана көбірек қамтыды, басқа елдерге аз ғана қиындық келтірді.

2007 жылдан басталған қаржы дағдарысы бүкіл әлем елдеріне жайылып, экономикалық дағдарысқа ұласты. АҚШ-тың алпауыт банктері «Lehman Brothers» және «Merrill Lynch» банктері банкротқа ұшырады және олардан несие алып отырған кәсіпорындардың жұмыс ырғағына салқынын тигізді. 2006 жылдан бастап АҚШ

банктері бұрын беріп келген несие құнын бір пайыздан бес-жеті пайызға дейін өсірді. Бұл өсімді қарапайым халық та, кәсіпорындар да көтере алмады. Бірі несиесін қайтара алмаса, екіншісі берген несиесін қайтара алмады. Тиісінше сұраныс төмендеп, өндіріс көлемі азая бастады. 2008 жылдың күзінен бастап дамыған елдердің алып компаниялары мен өндіріс орындары мыңдаған адамдардың жұмыстан қысқарғандығы және өнім өндірудің төмендегені туралы ақпараттар жариялай бастады. Әлем елдеріндегі өнеркәсіп өндірісінің төмендеуі Қазақстанның шикізат секторына едәуір зардабын болды, мұнаймен, газбен қатар металдың, түсті металдардың және тағы басқа шикізат қорларының арзандауы ел экономикасына әсерін тигізбей қоймады.

2007 жылы Мемлекет басшысы Ақмола, Алматы, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар, Оңтүстік Қазақстан облыстарына жұмыс сапарымен барып облыс активтерімен, түрлі ұйымдар мен кәсіпорындардың қызметкерлерімен, ауыл шаруашылығы өндірушілерімен, жұртшылық өкілдерімен кездесті. Өнеркәсіп және әлеуметтік нысандарда болып, жаңа өндірістердің іске қосылуына қатысты. Мәселен, Алматы облысындағы керамо-гранит плитка өндірісі ЖШС «Гранито Плюс» зауыды, Шығыс Қазақстандағы автокөліктің жаңа үлгісін жинау жөніндегі желілер АҚ «Азия Автодағы» «Шевроле» және бұрғылап қашау өндірісі бойынша технологиялық желі АҚ «Востокмашзавод», Қарағанды облысында (күкіртті ангидритті пайдаға асыру бойынша) «Балқаштүстіметалл» заводы, Жамбыл облысында биоэтанол өндірісі бойынша ЖШС «БМ», Қостанай облысында Варваринск алтын-мыс рудасы кен орнының ашылуы, Павлодар облысында электролиз заводы мен ЖШС «KSP Steel» болат құбыр заводы, Маңғыстау облысында Көлік-логистикалық орталығы құрылысы және өнеркәсіптік және медициналық түрлі заттар өндірісі бойынша жаңа заводтар орнына белгі салу; Оңтүстік Қазақстанда Қазақстандағы ірі АҚ «Химфарм» фармацевтикалық заводында мазьды медициналық дәрмектер цехының іске қосылуы, жаңа мақта өңдеу заводы және Шардара су қоймасындағы кең көлемді бөгетті қайта жасау мен нығайту жұмыстарының аяқталуы [6, 6].

2007 жылдың қыркүйек айында, жаңа оқу жылы басында Президенттің қатысуымен «Қазақстан» ұлттық телеарнасының тікелей эфирінен бүкіл ел-жұртшылығына арналған «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» интерактивтік сабағы өтті.

2007 жылдың қазан айында «Қазақстан-2030» Стратегиясының он жылдығына арналған халықаралық конференцияда республиканың келешектегі дамуы талқыланды.

Дағдарысқа қарсы шаралар 2007 жылдың күзінен бастап қолға алынып, 11 қазанда Үкімет мүшелерімен болған кеңесте Мемлекет басшысы ел экономикасының беріктілік қоры өте жоғары және банктердің аяқтарынан нық тұрғанын мәлімдей келе, дағдарыс үрдісінің жоқтығын, ал қиындықтар туған жағдайда мемлекеттік қолдау көрсететіндей мүмкіндіктер барлығын айтады. Дегенмен Қазақстан экономикасы мен банктері сыр беруіне байланысты дағдарыстың алдын алу үшін Президент Үкіметке нақты тапсырмалар берді: азық-түлік бағасын себепсіз өсірмеу, халықтың әлжуаз топтарын әлеуметтік қорғау жөнінде ықпалды шаралар қабылдау, қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтау, 2008 жылдың бюджетіне қажет болған жағдайда банк секторына қаржылай қолдау көрсетуге 4 млрд. доллар беру, электр энергетикасы мен энергия сақтауда тариф саясатын жетілдіру [3, 358].

2007 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанда экономикалық өсу қарқыны 8,5 пайызды құрады. Жалпы ел экономикасы 2001 жылдан бастап жылына орта есеппен 10 пайызға өсіп отырды. Елдің айтарлықтай резерві қалыптастырылып, Ұлттық қор қаражатын қоса есептегенде ол шамамен 40 млрд. АҚШ долларына жеткен жинақтаулардың болуы, елдің қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуде өзекті рөл атқарды. Әлеуметтік салада 2000 жылдан бастап, мемлекеттік бюджеттің білім беруге, денсаулық сақтауға және әлеуметтік қамсыздандыруға арналған шығындары 5 еседен астам ұлғайды. 5 миллионнан астам адам әлеуметтік қорғаумен қамтылды. Халықтың зейнетақылық жинақтау көлемі 1,1 триллион теңгеден асып түсті. Әлеуметтік инфрақұрылым нығайды, 2007 жылы республика бойынша 76 мектеп, 23 денсаулық сақтау нысаны салынды. Бұл жыл Қазақстан үшін жан-жақты экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңару жолында тағы бір сенімді ілгері қадам жасаған жыл болды. Демографиялық құлдырау тоқтатылды. 2007 жылғы экономиканың өсу қарқыны 8,5 пайызды құрады [7, 301].

2007-2008 жылдары экономикаға қолдау көрсетуге Президенттің тапсырмасы бойынша 540 миллиард теңгеден аса, тұрғын үй рыногын тұрақтандыруға (бірінші кезекте үлескерлерді қолдау) 175 миллиард теңгеден астам қаржат бөлінген.

Қазақстан 2008 жылды жаңа экономикалық жетістіктермен, жаңарған саяси құрылыммен қарсы алды. Негізгі іс-қимылдар

әлемдік қаржы дағдарысының салдары мен оны еңсеруге арналған іс-шаралармен байланысты болды. Қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы ілгерлеу серпіні-әлеуметтік-экономикалық өркендеу тиімділігін айғақтады. Орын алған қиыншылықтарға қарамастан, мемлекеттік холдингтердің, даму институттарының, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың ішкі инвестициялық ресурстарының белсенділігін арттыру қажеттілікке айналды. 2008 жылдың 6 ақпанында Парламент палаталарының бірлескен отырысында Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты бағыты» Жолдауының негізгі арқауы – әлемдік экономикалық дағдарыстың зардаптарына қарсы тұру әрекеті болды. Президент қысқа мерзімді және орта мерзімді міндеттерді шешудің басым бағыттары жөнінде халыққа жариялады [7, 2]. Ал 14-ші ақпанда Президент төрағалығымен Үкіметтің кеңейтілген отырысында 2007 жылдың әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындысы шығарылып, таяу арада жарияланған Жолдаудағы межелерді жүзеге асыру міндеттерімен бірге, банктердегі, қаржы жүйесіндегі, құрылыс пен қозғалмайтын мүлік секторындағы мәселелер, сонымен қатар билік пен ведомстволар алдына қаржы тұрақтылығын қамтамасыз ету және әлемдік қаржы нарқындағы дағдарыстың ұлттық экономикаға теріс ықпалын төмендету жөнінде міндеттер қойылды. Облыс, Астана және Алматы қалаларының әкімдеріне тұрмысы төмен тұрғындарға назар аудару, жұмыспен қамтылмаған құрылысшыларды және т.б. жұмысқа орналастыру, оларды қайта мамандық даярлаудан өткізу, 100 мектеп пен 100 аурухана бағдарламасының орындалуын қадағалау, өңірлерде сыбайлас жемқорлықпен күрес жұмыстарының нақты нәтижелері қажет болды.

Дағдарысқа қарсы қабылданған іс-шаралар және оның барысы

Дағдарысқа қарсы қабылданған іс-шаралар нәтижесі ретінде 2008 жылы Қазақстанның 9 облысында 19 жаңа өнеркәсіптік өндіріс орындарының іске қосылуын атап өтуге болады. Астана-Бурабай автобаны ашылып, Шар-Өскемен темір жол магистралі құрылысы аяқталды, 2 театр, жаңа мектептер, ауруханалар және т.б. нысандар салынды. Астана қаласының 10 жылдығында Президент Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен инновациялық жобалардың: Алматы облысының Іле ауданында «Даму» индустриялық-логистикалық

орталығы, Шымкенттегі ТМД елдері бойынша баламасы жоқ Медициналық мақсаттағы құрал-жабдықтар мен бұйымдарды залалсыздандыру орталығы, Астана-Шортанды (ұзындығы 224 шақырым) алты жолақты автобаны, Алматы әуежайының жаңа ұшу-қону алабы, Қарағанды облысындағы «30 корпоративтік көшбасшы» бағдарламасының шеңберінде салынған «Silicium Kazakhstan» металлургиялық кремний өндіру зауыты және т.б. тұсаукесері болды. Мерекеге арналған «Астананың 10 жылдығы» төсбелгісі тағайындалып, республика бойынша 30 мыңға жуық адам марапатталды.

2008 жылдың қыркүйек айындағы Парламенттің төртінші шақырылымының екінші сессиясындағы Елбасының сөйлеген сөзі қоғамдық серпіліс тудырды. Депутаттық корпус алдына қойылған міндеттерге сәйкес, 2008 жылы Салық және Бюджет кодекстері, 2009-2011 жылдарға арналған үшжылдық бюджет, Бәсекелестік туралы заң қабылданды [3, 374].

2008 жылдың күзіне қарай АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыстан басталған қаржылық тоқыраумен Еуроодақ, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің қаржы нарығы тұрақсызданды. Ресей және өзге де көрші елдерде қаржы дүмпуі нақты экономикаға тікелей әсерін берді. Осындай жаһандық дағдарыс тигізетін әсерінің алдын алу мақсатында Үкімет жұмысының 2009-2010 жылдарға арналған бағыты айқындалды. 2008 жылдың 13 қазанында Үкіметтің әлемдегі қаржылық дағдарыстың Қазақстан экономикасы үшін салдары және оны еңсеруге арналған шаралар туралы Үкімет мүшелері мен әкімдер, парламент депутаттары, Президент әкімшілігі және есеп беретін органдардың басшылары мен БАҚ өкілдері қатысқан Үкіметтің кеңейтілген мәжілісі болып өтті. Аталынған мәжіліс қарсаңында Президент Н.Ә. Назарбаев «Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі кейбір шаралар туралы» Жарлығымен мемлекеттік активтерді басқару жөніндегі «Самұрық» қазақстандық холдингі акционерлік қоғамы мен «Қазына» орнықты даму қоры акционерлік қоғамын біріктіру жолымен «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат акционерлік қоғамы, яғни басқаша айтқанда «Қазынаның» белсенді инвестициялық ұстанымын «Самұрықтың» стратегиялық ресурстарымен біріктіру арқылы кез-келген ауқымдағы жобаларды іске асыруға қабілетті әлемдік деңгейдегі мемлекеттік корпорация құрылды.

Бұл әл-ауқат қорының негізгі мақсаты – ұлттық даму институттарының, ұлттық компаниялар мен басқа да заңды

тұлғалардың өзіндік меншік құқығында тиесілі акциялар пакеттерін (қатысу үлестерін) басқаратын ұлттық басқарушы холдингі болып айқындалды. Аса ірі мемлекеттік активтерді біріктіру туралы мәселені шешуде бірқатар корпорациялардың («Қазатомөнеркәсіп» ұлттық атом компаниясы, «Eurasian Natural Resources Corporation», «Қазақмыс» корпорациясы, «Қазақстандық ипотекалық компания», «Қазақстандық ипотекалық кредиттерге кепіл беру қоры») акциялар пакеті және жеті әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар («Сарыарқа», «Оңтүстік», «Ертіс», «Жетісу», «Каспий», «Тобыл», «Батыс») «Самұрық-Қазына» жаңа холдингіне берілді. Президент Жарлығымен «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры акционерлік қоғамының басқарма төрағасы болып Қайрат Келімбетов тағайындалды.

Үкімет алдында экономиканы және қаржы секторын тұрақтандыру жұмыстары тұрды. Күрделі экономикалық сынақтарды қарсы алған Үкімет, Ұлттық банк және Қаржылық қадағалау агенттігі экономиканың өсуінің құлдырауына және қаржы дағдарысына жол бермеуге қол жеткізді.

Экономиканың тұрақты бес пайыздық өсімі, орташа әлемдік өсу қарқынынан әлдеқайда жоғары еді. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ауыл шаруашылығын дамыту үшін 2008 жылы 135 миллиард теңге, ал шағын және орта бизнесті қолдауға 165 миллиард теңгеден астам қаржы бөлінді. Жұмыссыздық деңгейі 7 пайыз, экономикаға салынған инвестицияның артуы 10 пайызды құрады. Тұрақтай алғанда тұрақтандырушы бағалар, 2008 жылдың қыркүйегіндегі инфляция деңгейі 2007 жылғы желтоқсанға қарағанда 8,1 пайызды құрады. Сонымен қатар қиын экономикалық жағдайда 2008 жылдың 1 қазанында елдің «халықаралық резервтері» мен Ұлттық қор активтерінің жалпы көлемі 51 жарым миллиард АҚШ долларынан асып түсіп, жыл басынан 34 пайызға ұлғайды [3, 359].

«Экономикалық даму сапасын арттыру бағытында, экономика үшін дағдарыс кезеңінде де пайда табуды үйренуге» шақырған Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев дағдарысты жағдайдағы ахуалды жақсы мүмкіншіліктермен ұштастыру қажеттігін нақтылай келе, Үкімет алдындағы 2009-2010 жылдардағы атқарылатын міндеттердің үш шешуші бағытын тұжырымдады: макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, қазақстандықтардың әлеуметтік ауқаттылығы және экономиканы жаңарту. Осы кезеңде Мемлекет басшысы Үкіметке Экономика мен қаржы жүйесін тұрақтандыру бағдарламасын іске асыруға карт-бланш және қалыпты емес шешімдер қабылдау үшін

үлкен өкілеттіктер берді. Сонымен қатар осындай мүмкіндіктермен бірге Үкімет пен Ұлттық банкке экономиканың қаржы жүйесі мен әлеуметтік саланың жай-күйі үшін дербес жауапкершілік жүктелді. Үкіметке бірінші кезекті шараларды қаржылай қамтамасыз ету үшін Ұлттық қор қаражатынан әзірленген және келісілген Тұрақтандыру бағдарламасы үшін 2009-2010 жылдарға 10 миллиард АҚШ доллар қаржысын бөлу жөніндегі тапсырма берілді.

2008 жылдың қараша айының соңындағы Үкімет отырысында «Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған Бірлескен іс-қимыл жоспары» мақұлданды. Жоспардағы шараларды жүзеге асыру үшін Қазақстан экономикасы бюджетте қаралған 2,2 триллион теңгеден кем емес қаржы көлеміне қолдауға ие болды. 2008 жылғы 1 қарашада Қазақстанның алтын-валюта резервтері мен Ұлттық қордың жалпы көлемі 47 млрд. АҚШ долларынан астам болды. Алға қойылған басты Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға жаһандық дағдарыстың теріс салдарын жұмсарту және болашақта сапалы экономикалық өсу үшін қажетті негіздерді қамтамасыз ету мақсатына жету үшін Үкіметтің, Ұлттық Банк пен Қаржылық қадағалау агенттігінің іс-шарасы бес бағытқа шоғырландырылды:

1. Қаржы секторын тұрақтандыру (4 млрд. АҚШ доллары)
2. Жылжымайтын мүлік рыногындағы мәселелерді шешу (3 млрд. АҚШ доллары)
3. Шағын және орта бизнесті қолдау (1 млрд. АҚШ доллары)
4. Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту (1 млрд. АҚШ доллары)
5. Инновациялық, индустриялық және инфрақұрылымдық (1 млрд. АҚШ доллары)

жобаларды (ҚР Ұлтық қорының 1200 млрд. теңге қаражат жұмсалатын болды) іске асыру. Жоспарды іске асыру бойынша Үкіметтен негізгі оператор «Самұрық-Қазына» қоры болғандықтан, оны 607,5 млрд. теңгеге қосымша капиталдандыруды жүзеге асырды. «Самұрық-Қазына» қоры мен «Қазагро» холдингі тиісінше 4 млрд. АҚШ доллары және 1 млрд. АҚШ доллары сомасына облигация шығару жолымен Ұлттық қордан қарыз алуды жүзеге асыруды міндеттенді. Бұл үшін Ұлттық қордың инвестициялық саясатына өзгерістер енгізілетін болды. Осындай шаралар жасалғанмен де жаһандық тұрақсыздық елдің экономикалық өсу қарқынына ықпалын

тигізді, 2008 жылы экономикалық өсу 3,1 пайызды, жұмыссыздық деңгейі шамамен 7 пайызды, инфляция жыл соңында 9,5 пайызды құрады [3, 362].

2009 жылы қаңтар айының соңында Давос (Швейцария) қаласында өткен Бүкіләлемдік (бизнес әлемінің 1600-ге жуық өкілдері, 18 мемлекеттің президенттері мен 22 елдің үкімет басшылары, БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мун бастаған 8 беделді халықаралық ұйымдардың жетекшілері қатысқан) экономикалық форум аясындағы кезеңдер мен отырыстар жаһандық дағдарысқа арналды, олардың пікірі жаһандық қаржы дағдарысына байланысты әлем экономикасы тап болған қиындықтарға, экономикалық қатынастардың мүмкіндіктерін кеңейте отырып, әлемдік экономиканы қайта құру, дағдарыстан кейінгі кезеңдегі экономикалық ахуал мен бизнестің этикалық нормаларын жетілдіру мәселелерінің төңірегінде тоғысты. Дәл осы жылы, әлем елдерін күйзелткен дағдарыстан шығудың тосын жолы ғана емес, әлем экономикасының болашақтағы дұрыс дамуына тигізер әсері туралы идеялар да қамтылған Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың «Дағдарыстан шығу кілті» мақаласын Ресей басылымы жариялады. Мұнда жаһандық дағдарыс – ішкі шешімін таппаған мәселелердің заңды сыртқы салдары ретінде қарастырылып, оны нақты айқындап белгілемейінше дағдарыстың өзі бастау алған әлемдік валюта-қаржы жүйесін реттеу жөніндегі бүкіл күш-жігер атүсті сипат алатынын, қандайда бір жіберілген кемшіліктің алдын алмаса асқына жаңа дағдарысқа жол берілетінін нақтылады және одан шығатын жолды іздестіру қажеттігін мәлімдеді. Ол үшін түбегейлі жаңағыртуды бастау керек, тиісінше оны бастау үшін бүкіл ойлау жүйесін жаңарту керектігін ашып айтты. Жаһандық дағдарыстың басты себепшісі – әлемде баршаға ортақ, баршаның мүддесін қорғайтын валютаның жоқтығы. Оның жеті кемшілігі:

- әлемнің көптеген парламенттері ратификациялайтын Әлемдік валюта туралы бүкіләлемдік заңның негізінде жүзеге асуы тиіс. Әлем болашағы әділетті де ортақ дүниежүзілік бір валютаның болуына тікелей байланысты. Бүгінгі қолданыстағылардың бәрі ешкімнің бақылауына алынбаған, еркіндігі шектеулі әлемдік валюталар. Дүние жүзінің мемлекеттері тауарларға айырбастау үшін қажетті бүкіләлемдік заңды ақша бірлігін жасау жөнінде келісімге келуі керек. Ол БҰҰ-да қабылданып, арнайы құрылған комиссияның бақылауына алынуы тиіс. Үндістан Республикасында өткен екі ел кәсіпкерлерінің бизнес-форумында Қазақстан Президенті Н. На-

зарбаев алғаш жариялаған бұл бастама сол кезде-ақ жиналған іскер орта өкілдерінің қызығушылығын туғызған еді;

- заманауи әлемдік валюта қызметінің демократияландырылманғандығы;

- халықаралық валютаның ұсыныс пен сұраныстың тендігіне арналған бәсекелестік және еркіндік ұстанымына сай жұмыс істемейтіндігі. Валюта айналымын қадағалайтын бүкіләлемдік монополияға қарсы тетік жоқ. Сондықтан да абсолютті түрде еркін рынокта әлемдік валютаның кез келген эмитенттер немесе сатушылар тобы үшін кез келген артықшылықтарға үзілді-кесілді тыйым салынуы тиіс;

- халықаралық валюта рыногының өркениетті жағдайда қызмет етпеуі. Оның басты себебі – валюта рыногындағы ойынның ережесі және бәріне міндетті ортақ тәртібі жоқ. Одан шығар жол – жаңа әлемдік валюта рыногында ойын ережесі заң бойынша белгіленіп, оның барлық қатысушыларының (сатушылар мен сатып алушылардың) ортақ шарты негізінде сақталуы тиіс;

- халықаралық валютаның эмиссиясы мен айналымы оның эмитенттерінің бақылауынан тыс болатындығынан, жаңа әлемдік валютаның барлық негізгі субъектілерінде – пайдаланушыларын да (елдерде, компаниялар мен азаматтарда) оның туындатылуын эмиссиясы мен айналымын аталған заңмен арнайы көзделген тұрақты әрекет ететін бақылаушы құралдарын жасауға құқылы болуға тиіс;

- әлемдік валютаның эмитенттері оның негізгі пайдаланушы субъектілерінің алдында, тұтастай әлемдік қоғамдастықтың алдында жауапты емес. Ал ақиқатында ол жауапты болуы тиіс және оны қадағалайтын және тәртіпке шақыратын Бүкіләлемдік валюта арбитражы жұмыс істеуі керек;

- Әлемдік валюта жүйесі тиімді де нәтижелі болып табыла ма, яғни оның жұмысының нәтижелері адамзатты және тұтастай әлемді дамыту мақсаттарына қаншалықты сай келеді?

Әлемдік валюта жүйесі жұмысының іс жүзіндегі нәтижелері өркениетті әлемдік капиталдың және тұрақты әлемдік дамудың болуының өзі бүгінде қатерлі болып отырған жағдайға жеткізді. Бұл оның толық тиімсіздігінің айқын дәлелі. Жаңа әлемдік валюта эмитенттерінің іс-әрекеті әлем мен адамзатты дамытудың шешуші мақсаттары мен құндылықтарына сай келуі тиіс. Президент Н.Ә. Назарбаев «Дағдарыстан шығу кілті» мақаласында «Түбегейлі жаңару жоспарын (ТЖЖ)» ұсынды. Ежелгі грек дамуының жоғары кезеңі «акме»-мен байланысты жаңа әлемнің болашақ даму укладын «акме-

тализм» деп атауды, ал мінсіз әлемдік негізделген транзиттік әлемдік байлықтың жаңа түрін «транзитал» деп атауға болатындығын ұсынады: «...Біздің Транзит әлемінде осынау тарихи көшуге әзірлікке сондайлық та көп уақыт және ресурстар қалған жоқ. Капиталдардың – «транзиталдың» жаңа Нұх кемесін жобалау мен құруды кеше бастау керек еді. Егер әлемнің барлық көшбасшылары бүгіннің өзінде бүкіл әлемді «транзитализмнің» ішінара ақаулы дәуірінен «акметализмнің» болашақ әлеміне іс жүзінде көшіруді бастамаса, онда тұрақты даму мен өркендеу туралы мәселе ондаған жылдарға кейінге қалуы мүмкін». Түбегейлі жаңару бағдарламасы – түбегейлі жаңару мәселесін шешудің алғашқы жаһандық кілтті ретінде қараған Н. Назарбаев өзінің көзқарасын былайша түйіндейді: «Біз жаһандық әлемдік дағдарысқа бүкіл әлем болып кірдік және дағдарыстан шығудың осынау жаһандық кілтін бұрауды да біз бүкіл әлем болып қана істей аламыз». Яғни әлемдік валютаның жаңа жүйесі – әлемнің тұрақты дамуы мен бүкіл адамзаттың өркендеуінің жемісті бастауы бола алады [8].

Үкіметтің негізгі қызметі 2009 жылы жеке секторда шикізат емес тауарлар мен қызметтердің жаңа түрлерін дамыту үшін ынталандыру жағдайларын туғызуға, экономика құрылымын әртараптандыру және шикізат емес салалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша жұмыс өндіріске және саудаға техникалық талаптарды жақсартуға, инфрақұрылымдарды, білім беруді, ғылымды, инновацияны, жаңа технологиялардың трансфертін және денсаулық сақтауды дамытуға бюджеттік қаржы бөлуді көтеруге бағытталды. Стратегияға сәйкес құрылған мемлекеттік институттар инвестициялық жобаларды несиелеуге, сонымен қатар, құрылатын кәсіпорындардың жарғылық қорына ішінара қатысуға жеткілікті қаржы ресурстарымен қамтамасыз етілді. Сындарлы жылдар өтінде ел экономикасы әлі де сын-тегеуріндер алдында тұрды.

2011 жылы ел экономикасының 7,5 пайызға өсті, ішкі жалпы өнім жан басына шаққанда 11 мың доллардан асты, бұрын сатылып кеткен активтердің маңызды бөлігі мемлекет меншігіне қайтарылды. Қазақстан жолының жаңа кезеңі – экономиканы нығайтудың, халықтың әл-ауқатын арттырудың жаңа міндеттерін алға қойған 2012 жылғы Елбасы Жолдауы: «...Барлық акциялар пакеті Қазақстанда. Енді өзіміз барлығына ықпал жасайтын боламыз» деген мәлімдемесімен басталды [9].

Индустриалдық-инновациялық даму стратегиясы аясында Қазақстан экономикасының басымды, мықты секторларының

бәсекеге қабілеттіліктерін анықтау және олардың дамуы бойынша нұсқаулар жасау мақсатында кластерлік жобасының негізі салынды және Қазақстан Үкіметі консалтинг компания J.E-мен келісімге отырды. Қазақстан экономикасының мұнай өндіру мен шикізат саласына бағыныштылығынан айыру үшін және оның жоғары өндірістілігін төмендету үшін жеті пилоттық кластерлер анықталды. Олар: «Туризм», «Тамақ өнеркәсібі», «Мұнай-газ машина жасау», «Текстильді өнеркәсіп», «Транспорттық логистика», «Металлургия», «Құрылыс материалдары». 2005 жылдың қорытындысы бойынша, Қазақстанның ішкі өнім өсімі Орталық Азия мен Кавказдың жеті елінің арасында ІЖӨ өнімі жиынтығынан асып түсті. Тәуелсіздіктің алғашқы 10 жылында ІЖӨ Қазақстан тұрғындарының жан басына шаққанда 700 АҚШ долларынан 3 мың 600 доллар деңгейіне көтерілген [10, 188].

2010-2012 жылдары 440-тан аса жалпы құны 12 миллиард долларды құрайтын 440 жаңа өндіріс орны іске қосылды. 2012 жылы жалпы құны 77 миллиард долларды құрайтын 700-ден аса индустриалды-инновациялық жобаларды жүзеге асыру жоспарланды. Экономиканы инновациялық индустриализациялауда ресейлік әріптестер 5,5 миллиард доллар инвестиция көлемімен 26 жобамен үлес қосты. Ал 2012 жылғы 19 қыркүйектегі Қазақстан және Ресей Аймақаралық ынтымақтастықтың IX Форумының пленарлық сессиясында Елбасы форум қорытындысы бойынша, екі ел арасында біріккен жоба бойынша жалпы құны 2 миллиард долларды құрайтын тағы да 27 келісімшартпен толықатынын атап өтті [11].

Республиканың аймақтық даму мәселелерін шешуде Қазақстанда әлеуметтік-кәсіпкерлік (ӘКК) корпорация (АҚШ, Англия, Дания моделіне жақын алынған) моделі жұмыс жасайды. Қазақстанда мемлекет ӘКК-ның басшысын тікелей тағайындайды. Корпорация қызметін қаржыландыру, сонымен қатар Ұлттық қорды пайдалану мемлекеттік бюджет арқылы жүргізіледі. Қазақстандағы ӘКК қызметі акционерлік қоғам туралы Заңмен реттелетін, табыс табу мақсатында құрылған тұрақты бизнес-құрылым. 2007 жылы ӘКК ҚР Индустрия және сауда министрлігіне, кейін 2008 жылы әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорация ФНБ «Самұрық-Қазына» құзырына беріледі.

2010 жылдың 31 наурызындағы Қазақстан Республикасы «Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар туралы» №266 Қаулысы бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік корпорациялар аймақтық әкімшіліктерге берілді. Отандық экономист-мамандардың сарапта-

уы бойынша ӘКК-ның тиімді қызметіне әсерін тигізетін, жасалуға тиісті басты шаралар:

- кейбір облыстар бойынша нормативтік-заңнамалық қызметтерді жетілдіру, әсіресе ӘКК-ні жүзеге асыру бойынша, ұжымдық басқару, есеп беру, экологиялық және әлеуметтік қатынастардың қатал ережелері;

- ӘКК арқылы дамытудың бюджеттік бағдарламасын қаржыландыру тетіктерін өзгерту қажеттігін анықтау мақсатында қабылданған дамытудың салалық және аймақтық бағдарламасының тиімділігіне талдау жүргізу;

- институционалды ортаның тиімділігіне мониторинг (басқа да аймақтық даму институттарына) ұйымдастыру;

- бизнес құрылым жобаларын жүзеге асыруда қарастыру мен шешім қабылдаудың айқын тетіктерін анықтап алу қажет болды [12].

Ел экономикасының дамуының тұрақтылығын қамтамасыз ету аймақтық факторларға тікелей байланысты, инновациялық қайта құруларға келіп тіреледі. Басқарудың жаңа институты экономикалық және әлеуметтік мәндегі мемлекеттік бағдарламаны тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз ету мақсатында құрылуы тиіс.

Қорытынды. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі елдің экономикалық даму тарихы, оның тікелей экономиканы реформалау нәтижелеріне байланыстылығымен өзекті. Қазақстандық экономикалық дамудың негізі – экономикалық өсімнің жоғарғы қарқынына, сыртқы экономикалық қатынасқа жол ашу, әлеуметтік тұрақтылыққа, кіші және орта бизнес дамуына құрылды.

Қазақстан экономикасы дамуының өсімі 2001-2008 жылдар аралығында жыл сайын 10%-ға жетіп отырды. Өнеркәсіп саласы кең құлаш жайып, шетелдік капиталдың қатысуымен трансұлттық корпорацияларды қоса алғанда 7 мыңнан аса ірі кәсіпорындар жұмысқа қосылып, жыл сайын 20 млрд. долларға жуық өнім шығара бастады. Сонымен қоса кіші және шағын өніріс орындары да ел экономикасының дамуына үлес қосты. Ауыл шаруашылығында, әсіресе астық өндіруде және оны шетке шығару қолға алынып, төрт түлік малдың санын көбейту шаралары жасалды және жалғасын табуда. Көлік, байланыс, құрылыс салаларының дамуы жолға қойылып, қаржы және банк жүйесінің даму сапасына ерекше мән берілді. Ресми сарапшылардың мәлімдеуі бойынша 2008 жылы ұлттық қорды қоса есептегенде жинақталған қорлардың көлемі 40 млрд. долларды құраған, бұл елдегі қаржы жүйесін тұрақтандырып, экономиканы дамытуға әсерін берді.

Қазақстан экономикасының жедел дамуына үлкен әсер еткен оның қазба байлықтары. Минералдық ресурстар қорының мөлшері бойынша Қазақстан дүние жүзінде алтыншы орында. Бірақ оны тиімді өндіріп және Қазақстан халқының игілігіне пайдалана білу, әсіресе мұнай және газ саласын қатал бақылау қажеттігі де заңды, бұл мәселе осы салада шетелдіктердің үлесінің басымдылығына, яғни құйылатын инвестицияның 89%, өндірілетін өнімнің 91%, жер асты қорының 73% болуына байланысты. Сондықтан да 2006 жылы ел экономикасы дамуының осал тұсы және оны өзгерту мәселелері қамтылған «Қазақстанның 2007-2024 жылдарға арналған тұрлаулы (орнықты) даму Тұжырымдамасы» жасалынып, экономикалық көрсеткіштер сапасын тұрақты және ұзақ мерзімді даму қарқын қамтамасыз ету мақсаты қойылды. Қазақстан дамуының 2030 жылға дейінгі Стратегиясы аясында мемлекеттің іргесін қалау мен нарықтық экономикада серпіліс жасау, әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалау, қоғамдық сананы қайта өзгерту белгіленген болатын.

Мұндай алға қойылған мақсаттар 2008-2009 жылдардағы жаһандық дағдарыс жылдары үлкен серпіліс берді, елдің қуаты арта түсті. 2010 жылдан бастап «Қазақстан-2030» Стратегиясы басымдылықтарымен дамудың жаңа кезеңі басталды. Мемлекет басшысы айқындаған, жақын аралықтағы онжылдықтардың басты мақсаттары: бәсекеге қабілетті экономиканы құру, өнеркәсіп және ауыл шаруашылық өнімдерінің өсімін, экономиканың заманауи үлгісін қатамасыз ету, әлеуметтік салаларды жетілдіру. ТМД елдері арасында бірінші болып жеке меншікке, еркін бәсекелестікке және ашықтық принциптеріне негізделген нарық жүйесі жасалынды.

Қазақстандық экономиканы дамыту үлгісі – шетелдік инвестицияларды тартудағы мемлекеттің белсенді рөліне (2012 жылдың желтоқсан айының ортасындағы мәлімет бойынша елімізге 160 млрд. доллардан астам шетел инвестициясы тартылған) негізделген. Кәсіпкерлік қызмет үшін негізгі талаптар мен заманауи салық жүйесі қалыптасты. Ұлттық экономика жоспарлы түрде әртараптандырылуда. Мемлекет басшысы үдемелі индустрияландыру бағдарламасында екі бесжылдықта ел экономикасын шикізаттың әлемдік бағаларының ауытқуына тәуелсіз ету міндетін қойды. «Қазақстан-2030» Стратегиясын жүзеге асыру аясында Қазақстан 15 жыл ішінде әлемдегі ең серпінді дамушы елдер бестігіне енді. Әлемнің барлық елдері өз дамуын салыстыратын мойындалған рейтингтер бар. 2006 жылы Елбасы бастамасымен Қазақстан алдына әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына кіру жөнінде жалпыұлттық

міндетін қойды. Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумның рейтингісі бойынша 2012 жылдың аяғында 51-орынды иеленді.

Ұлттық экономикамыздың дағдарыс сындарынан өтуі жаңа белестің жобаларына жол ашты. Ол Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында айқындалған жаңа бағыттың экономикалық саясаты. Осындай әлеуметтік-экономикалық мәселелердің тарихи аспектілері мен тәжірибесін арнайы қарастыру терең зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Егемен Қазақстан» газеті, 19 ақпан 2005 жыл.
2. http://www.kisi.kz .0702soc_econ_06.doc
3. Мұхамедов.М.Б., Сырымбетұлы Б. Тәуелсіздіктің он сегіз асуы: құлдыраудан өрлеуге дейін. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009. – 398 б.
4. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауы. – Астана, 28 ақпан 2007 жыл.
5. <http://www. 0806zanyat.doc>
6. Назарбаев Н.А. Выступление на торжественном собрании, посвященном 15-летию независимости Республики Казахстан «Казахстанский путь: от стабильности – через модернизацию – к процветанию». г. Астана, 15 декабря 2006 года // Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2006 год. – Астана: Деловой мир Астана, 2010. – 356 (301).
7. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан халқының өл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты бағыты» Жолдауы, – Астана, 6 ақпан 2008 жыл // «Егемен Қазақстан» газеті, 7 ақпан 2008 жыл.
8. Назарбаев Н.Ә. Дағдарыстан шығу кілті // «Российская газета», 2 ақпан 2009 жыл.
9. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» Жолдауы // «Егемен Қазақстан» газеті, 28 қаңтар 2012 жыл.
10. Аяған Б., Әбжанов Х., Махат Д. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Астана: Мемлекет тарихы институты, 2010. – 180-198 бб.
11. Выступление Президента Казахстана Н. Назарбаева на пленарной сессии IX Форума Межрегионального сотрудничества Казахстана и России. 19 сентября 2012 г.
12. Кошанов А.К., Панзабекова А.Ж., Завлишина А.А. Государственное предпринимательство и приоритеты его развития в посткризисный период // Модернизация и рост конкурентоспособности экономики Казахстана. Под. ред. О. Сабдена. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 58 бет.

Сирек кездесетін кітаптар мұражайы қорындағы қолжазбалар мен сирек кітаптар: зерттелу және аударылу мәселесі

Әбдіғали БЕКІШЕВ,
«Ғылым ордасы» РМК
Сирек кездесетін кітаптар
мұражайының меңгерушісі

Сөз – тұлғаның бойында түрлі дағдылар мен құзіреттіліктерді қалыптастыратын белгілеу жүйесі болып табылады. Адамзат ауыз екі сөйлеу және жазба мәдениетін игере бастаған сәттен бастап айтылатын, жазылатын әрбір сөзге, дыбыс пен буынға белгілі бір мән-мағына тасушы қызметін жүктеді. Белгілі бір тәртіпте түзілген сөздер ақпарат алмасудың ең кішігірім өлшем бірлігіне айнала түсті. Адамзаттың тарихы бойы өткерген оқиға-сәттері, білім мен ғылымның археология, этнография, тарих, әлеумет, саясат, халық ауыз әдебиеті және жазба мәдениеті, сенім-наным мен тыйым-ырымдары сияқты салалардан жинақталған түрлі бағыттағы рухани құндылықтары алғашқы тарихи кезеңде тас, ағаш бетіне, кейінгі уақытта қолжазба ретінде қағаз, қамыс бетіне, ал өнеркәсіп пен шаруашылықтың даму алып, жетіле түскен заманынан бастап кітап бетіне басыла бастады.

Атадан балаға ауызша мұра ретінде қалып отырған халық ауыз әдебиеті қолжазбалар мен кітап бетіне фольклор жинақтаушы, әдебиеттанушы, тіл білімі қызметкерлері, тарихшы-этнографтар тарапынан түсіріліп халқымыздың көздің қарашығындай асыл мұрасы қатарына қосылды. Осы орайда, ата-бабаларымыздан қалған сөзді

ұрпақ жалғастығын бұзбай ұрпақтарына тапсыру түпнұсқалық және аудармалық материалдардың көмегімен іске асырылды.

Адамзат тарихында әрбір ұлт, қоғам алмасу, ауысу, араласу нәтижесінде өмір ағымымен алға жылжиды, өседі, өркендейді. Яғни өзінде жоқты өзгеден алады, білмейтінін үйренеді, білгенін басқаға үйретеді. Осындай мәдени алмасу үдерісінің тиянақты тірегі – аударма [1, 3].

Тақырыпқа тікелей көшпестен бұрын алдымен аударма жайын, оның зерттеу нысаны мен қолданылатын әдіс, тәсілдерді ашып кеткен дұрыс. Отандық ғалым Ж. Сәмитұлы «Аударма дегеніміз – бір тілде бейнеленген мазмұнды екінші бір тілге әрі дәл, әрі толық қайталай бейнелейтін тілдік қимыл немесе бір ұлт тіліндегі сөзді екінші бір ұлттың тіліне көшіріп шығатын қарым-қатынас құралы болып табылады» және сол жерде «Тіл ғалымдардың деректерін негізге ала отырып, қазіргі таңда дүниеде 2796 тіл бар деп есептейтін болсақ, аударма қызметінің қаншалықты маңызды екенін ешбір дау-дамайсыз-ақ мойындауымызға тура келеді. Міне, дәл осы себептен де ғалымдар аударма жұмысын үлкен бір ғылыми процесс деп қарап келді» деп, атап көрсетеді [2, 3].

Ал аударма барысында аудармашы қатарынан бірқатар әдістер қолданылады. Олар:

1. Сөзбе сөз аударма: а) Транслитерациялау; ә) Транскрипция; б) Калькалау; в) Семантикалық неологизм.
2. Функционалды аударма: а) Эквивалент; ә) Функционалды аналог; б) Сипаттамалық аударма;
3. Лексикалық трансформация: а) Мәндердің дифференциациясы; ә) Мәннің нақтылануы; б) Мәннің жалпылануы; в) Контекстуалды аударма; г) Антонимді аударма; ғ) Толықтай өткізе аудару; д) Алмастыру (Компенсация).

Дегенмен, әрбір аударма мектебінің қолданатын өзіндік стилі ерекше. Аталған әдістер [3], [4], [5, 24] қайнар көздерде өз алдына бөлек сипатталып, толық қамтылған.

Аудармашының бойындағы тиянақтылық, өзінің және өзге мәдениетті білуі, жанжақтылығы, шетел мәдениетіне, оның рухани, мәдени, тарихи құндылықтарына немқұрайлы қарамау, ісіне адалдықпен күшін салу сияқты жеке қасиеттер мен көптеген жағдайлардағы ұстанымдарын қамтитын кәсіби біліктілігі аударманың сәтті болмаса сәтсіз боларына едәуір әсер етеді. Бұл айтылғандарды ескере келе аудармашылық кәсіптің, шеберліктің қандай болуы тиіс деген сұрақ ойға келеді.

Әдеби аударма маманы Қазыбек Г.Қ. бұл түсініктерге келесідей анықтама береді:

Аудармашылық шеберлік – шығармашылық шеберліктің күрделі де қиын бір қыры. Аудармашы, ең алдымен, әдеби жазу шеберлігін және әдебиет теориясын жақсы білу керек және филологиялық-лингвистикалық және көркем талдау ұстанымдарын дұрыс меңгеруі шарт.

Автор сомдаған (аударған) образдар, кейіпкерлер мінездемелері қандай әдеби әдіс-тәсілдермен бейнеленгенін, сюжеттік желі мен композициялық құрылымдағы ерекшеліктер сырын анық танытын аудармашы ғана көркемдік дәлдікке, бірлікке, тілдес стильдік оралымдарға қол жеткізе алады.

Көркемдік суреттеу өрнектерін барынша дәл және айшықты етіп тәржімелеу – түпнұсқа стилінің қайта тууына апаратын басты жол [1, 4].

Қайтсе де, жоғарыда бірнеше рет атап көрсетілгендей, әрбір аударма мектебі өзіндік ерекшеліктерге тән әдістер мен тәсілдерді қолданады. Алайда бұл негізге аларлық бір анықтама болуға жарарлық дәйек. Осыған қоса айта кетерлік, белгілі бір мәндерге өзара қатынас орнату мақсатында жасалған сапасыз және біліксіз маманның аудармасы, әдеби шығарманың, тіпті ұлттық әдебиеттің барынша жақсы тұстан қабылдалуына шек қойып, оған қатысты қисық пікірдің туындауы қауіпімен ерекшеленеді.

Бұл сөз отандық ғалым филол. ғ. д., профессор Н. Сагандыкованың іргелі еңбегінде де негізгі де маңызды ұстаным мәніне ие [6, 14].

Алынған түсініктерді жинақтап, саралай келе, солардың негізінде ой жинақтайтын болсақ, аударма мен аудармашыға қойылатын талаптар негізі мынадай шарттардан тұрады дегенді ҚазҰУ доценті Л.Ж. Мұсалы орынды түрде келесідей көрсетеді:

- 1) Өзі аударатын мәтіннің мазмұнын жете түсініп, түпнұсқа авторының ойын терең ұғына білуі қажет;
- 2) Аударатын да, аударылатын да тілді жетік меңгеруге міндетті;
- 3) Сөздерді жолма-жол мағынасын беруден аулақ болуы керек, себебі кейбір жағдайда ондай сөздер форманы бұзып тұруы мүмкін;
- 4) Аударма кезінде жалпыхалыққа түсінікті сөздерді қолдану қажет;
- 5) Сөздердің баламаларын дұрыс тауып, өз орнында қолдана отырып, түпнұсқадағы мағынасын аша білуі керек;
- 6) Аударма түпнұсқаның толық мағынасы мен ойын, идеясын беруі қажет;

7) Аудармада түпнұсқаның стилі мен мәтінді жеткізу шеберлігі сол қалпында сақталуы қажет және т.б. шарттар [7, 54].

Осыдан бөлек, ғалым Н. Сагандыкова еңбегінде А. Лейтестің айтқанын атап және сол ойды жетілдіріп «жақсы аудармашы осы күзиреттіліктер мен дағдыларды игеріп білместен бұрын, бойында үш дарынды қамтуы тиіс, олар: ақындық дарын, прозаиктік дарын және аудармашы дарыны»... «шетел тіліндегі шығарманы тікелей айтса «демонтаждаған» аудармашы, оны өзінің ұлттық тілінің, өзінің «атрибутикасымен» қамтылған негізде түпнұсқадағы рөлінен ауытқусыз орнына қойып қайтадан қалпына келтіруі тиіс», – дейді [6, 24-25].

Нағыз сәтті аударма мен аудармашының белгісі де осылай ашылады. Ал енді осыдан туындайтын тағы бір сұрақ – көркем аударма деген не және ол қалай сипатталады?

Бұл сұраққа жауап ретінде – көркем аударманың қазіргі заманғы әдеби үдерістің бөлінбес бөлшегі, түрлі (мәдени/ұлттық) әдебиеттердің өзара баюуы мен өзара қатынаста болуының кепілі дегенді дәлелдеудің қажеті жоқ деп қысқаша анықтама берілген [6, 9].

Осылардан жауап алынбаған сұрақтарға әдеби компаративистика саласы және [8] еңбек жауап алуға өз септігін тигізе алады.

Өз еңбегінде ғалым Н. Сагандыкова «Қазақстан Республикасының егемендігін алуы кезеңінен бастап көркем әдеби шығармалардың аударылуы күрт төмендеді десе болады. Бұл егеменді елдің жаңа әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің пайда болуымен түсіндіріледі. Мәселелер қандай күрделі болса да, рухани мәдениет туралы ұмытудың қажеті жоқ.», – деп атап көрсетсе, ендігі жолы Г.Ж. Болатова бұл жағдайлардың барлығын да тағы бір қамтып қоймай, көркем әдеби шығармалардың жақындастырушы рөлін баяндап береді [6, 193], [5, 8].

Негізіне келгенде, бұл әлеуметтік-саяси жағдайлардың барлығы елдегі көркем әдебиеттің аударылуы үдерісін тек уақытша тежеді және Қазақстанның қазіргі уақыттағы көпбағытты саясатының, қазақ тілінің Қазақстан халқын жақындастырушы, топтастырушы рөлінің қайта қаралып, сол ырғақпен қалпына келтірілуімен көкейкесті мәселелер қатарына қайтып оралуда. Бұл, әрине, аударматану, тіл білімі саласындағы іргелі зерттеулер санын арттыру қажеттілігін айрықшалайды.

Жалпы қазақ аударматану мектебінің қалыптасуы өте күрделі де ұзақ даму жолын өткерген болатын. Шетелдегі қандасымыз Ғ. Османның айтуы бойынша «Аударма елімізде сонау Шығыс Хан

хандығынан басталып, қазірге дейін он сегіз-он тоғыз ғасырды бастан кешіріп отыр. Аударманың

I ғасырдан IX ғасырға дейінгі дәуірі буддизм кітаптарын аудару дәуірі болады», – деп көрсетілген [9, 1].

Қайткенмен, еңбек өткен ғасырдың 1979 жылы және ҚХР-да басылғанын, Хан патшалығы Ғұн ұғымын білдіріп, осы ғұн тайпаларының түркі этносын құраудағы рөлінің болғанын ескере кетсек те қазақ аударматануының тарихы ресми деректерге қарағанда Ресей империясының қазақтарды отарлау кезеңіндегі тілмаштардың аударған хан, елші хаттарынан бастау алады.

Н. Сагандыкова осы мәселеге толығырақ тоқтала кете, бұл үдерісті іске асыруда «Дала уәллаяты газеті» мен «Түркістан уәллаяты газетінің» айтарлықтай рөлінің болғанымен сипаттайды [6, 4-5].

Осыған қоса кетері, аталған газеттерге қосымша ретінде Ы.Гаспринскийдің түркішілік сипаттағы «Тәржіман» газеті аудармашылардың кәсіби деңгейін арттырып, қазақ даласынан алғашқы аудармашылардың қалыптасуына орасан зор үлесін тигізді. Ал хан хаттарын сипаттайтын деректердің мұражай қызметкерлері тарапынан ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында талдауы, тарихшы Фетисов М. мен ҚазССР Ғылым академиясы ұжымымен жарияланған «XIX ғ. орыс-қазақ қарым-қатынастары» еңбегінің шынайылығын тағы бір рет дәлелдеп берді.

Өзінің негізгі міндеті Қазақстанның жазба мәдениет тарихы мұраларын жинақтау, сақтау, зерттеумен айналысатын «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының тағы бір ғылыми-зерттеу саласы баспагерлік, аудармалық және ғылыми-зерттеу жобалары бойынша жұмыс. Осы күні Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, Ғалымдар үйі, Орталық Ғылыми Кітапхананың (осы күні «Ғылым ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы) бірігуі жолымен құрылып, Қазақстан ғылыми орталығының мұрагеріне айналған және аса сирек деген 500 астам қолжазба мен сирек кітаптарды қорына жинақтаған «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайы сирек басылымдардың қайта аударылып, қайта жарық көруінде өз үлесін қосуда.

Мұражай қорындағы аударылуды қажет ететін сирек басылымдарды саласы бойынша топтастыратын болсақ:

1. Қолжазбалар: Ауыз екі тілдің грамматикалық амалдары. XIX ғ.; Сауф Сараи. Баян Гүлістан. XIX ғ.; Кәзз аш-Шариф тәпсір кітабы. XIX ғ.; Мағдәм әл-ғилм. XIX ғ.; «Мухтасар» дін негіздері туралы кітап. XIX ғ.; Мәсләк әл-Муттаққин. XIX ғ.; Науаи Әлішер.

7) Аудармада түпнұсқаның стилі мен мәтінді жеткізу шеберлігі сол қалпында сақталуы қажет және т.б. шарттар [7, 54].

Осыдан бөлек, ғалым Н. Сагандыкова еңбегінде А. Лейтестің айтқанын атап және сол ойды жетілдіріп «жақсы аудармашы осы күзіреттіліктер мен дағдыларды игеріп білместен бұрын, бойында үш дарынды қамтуы тиіс, олар: ақындық дарын, прозаиктік дарын және аудармашы дарыны»... «шетел тіліндегі шығарманы тікелей айтса «демонстраждаған» аудармашы, оны өзінің ұлттық тілінің, өзінің «атрибутикасымен» қамтылған негізде түпнұсқадағы рөлінен ауытқусыз орнына қойып қайтадан қалпына келтіруі тиіс», – дейді [6, 24-25].

Нағыз сәтті аударма мен аудармашының белгісі де осылай ашылады. Ал енді осыдан туындайтын тағы бір сұрақ – көркем аударма деген не және ол қалай сипатталады?

Бұл сұраққа жауап ретінде – көркем аударманың қазіргі заманғы әдеби үдерістің бөлінбес бөлшегі, түрлі (мәдени/ұлттық) әдебиеттердің өзара баюуы мен өзара қатынаста болуының кепілі дегенді дәлелдеудің қажеті жоқ деп қысқаша анықтама берілген [6, 9].

Осылардан жауап алынбаған сұрақтарға әдеби компаративистика саласы және [8] еңбек жауап алуға өз септігін тигізе алады.

Өз еңбегінде ғалым Н. Сагандыкова «Қазақстан Республикасының егемендігін алуы кезеңінен бастап көркем әдеби шығармалардың аударылуы күрт төмендеді десе болады. Бұл егеменді елдің жаңа әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің пайда болуымен түсіндіріледі. Мәселелер қандай күрделі болса да, рухани мәдениет туралы ұмытудың қажеті жоқ.», – деп атап көрсетсе, ендігі жолы Г.Ж. Болатова бұл жағдайлардың барлығын да тағы бір қамтып қоймай, көркем әдеби шығармалардың жақындастырушы рөлін баяндап береді [6, 193], [5, 8].

Негізіне келгенде, бұл әлеуметтік-саяси жағдайлардың барлығы елдегі көркем әдебиеттің аударылуы үдерісін тек уақытша тежеді және Қазақстанның қазіргі уақыттағы көпбағытты саясатының, қазақ тілінің Қазақстан халқын жақындастырушы, топтастырушы рөлінің қайта қаралып, сол ырғақпен қалпына келтірілуімен көкейкесті мәселелер қатарына қайтып оралуда. Бұл, әрине, аударматану, тіл білімі саласындағы іргелі зерттеулер санын арттыру қажеттілігін айрықшалайды.

Жалпы қазақ аударматану мектебінің қалыптасуы өте күрделі де ұзақ даму жолын өткерген болатын. Шетелдегі қандасымыз Ғ. Османның айтуы бойынша «Аударма елімізде сонау Шығыс Хан

хандығынан басталып, қазірге дейін он сегіз-он тоғыз ғасырды бастан кешіріп отыр. Аударманың

I ғасырдан IX ғасырға дейінгі дәуірі буддизм кітаптарын аудару дәуірі болады», – деп көрсетілген [9, 1].

Қайткенмен, еңбек өткен ғасырдың 1979 жылы және ҚХР-да басылғанын, Хан патшалығы Ғұн ұғымын білдіріп, осы ғұн тайпаларының түркі этносын құраудағы рөлінің болғанын ескере кетсек те қазақ аударматануының тарихы ресми деректерге қарағанда Ресей империясының қазақтарды отарлау кезеңіндегі тілмаштардың аударған хан, елші хаттарынан бастау алады.

Н. Сагандыкова осы мәселеге толығырақ тоқтала кете, бұл үдерісті іске асыруда «Дала уәллаяты газеті» мен «Түркістан уәллаяты газетінің» айтарлықтай рөлінің болғанымен сипаттайды [6, 4-5].

Осыған қоса кетері, аталған газеттерге қосымша ретінде Ы.Гаспринскийдің түркішілік сипаттағы «Тәржіман» газеті аудармашылардың кәсіби деңгейін арттырып, қазақ даласынан алғашқы аудармашылардың қалыптасуына орасан зор үлесін тигізді. Ал хан хаттарын сипаттайтын деректердің мұражай қызметкерлері тарапынан ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында талдауы, тарихшы Фетисов М. мен ҚазССР Ғылым академиясы ұжымымен жарияланған «XIX ғ. орыс-қазақ қарым-қатынастары» еңбегінің шынайылығын тағы бір рет дәлелдеп берді.

Өзінің негізгі міндеті Қазақстанның жазба мәдениет тарихы мұраларын жинақтау, сақтау, зерттеумен айналысатын «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының тағы бір ғылыми-зерттеу саласы баспагерлік, аудармалық және ғылыми-зерттеу жобалары бойынша жұмыс. Осы күні Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, Ғалымдар үйі, Орталық Ғылыми Кітапхананың (осы күні «Ғылым ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы) бірігуі жолымен құрылып, Қазақстан ғылыми орталығының мұрагеріне айналған және аса сирек деген 500 астам қолжазба мен сирек кітаптарды қорына жинақтаған «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайы сирек басылымдардың қайта аударылып, қайта жарық көруінде өз үлесін қосуда.

Мұражай қорындағы аударылуды қажет ететін сирек басылымдарды саласы бойынша топтастыратын болсақ:

1. Қолжазбалар: Ауыз екі тілдің грамматикалық амалдары. XIX ғ.; Сауф Сарай. Баян Гүлістан. XIX ғ.; Кәзз аш-Шариф тәпсір кітабы. XIX ғ.; Мағдәм әл-ғилм. XIX ғ.; «Мухтасар» дін негіздері туралы кітап. XIX ғ.; Мәсләк әл-Муттаққин. XIX ғ.; Науаи Әлішер.

Ілкі Диуан. Қолжазба факсимилиесі. (Ташкент, 1968); Молда Ақын баба. Қожа Хафиз (1325-1390) диуандары. XIX ғ.; Шәмси әд-Дин Ширази Диуандары. XIX ғ.; А. Қайнарбаев. Төрелер шежіресі. XX ғ.; А. Қайнарбаев. Қожалар шежіресі. XX ғ.; Шады төре ибн Жиһангер. Қожа Ахмет Яссауи хикметтері мен ақын әрі ойшыл Бабрахим Маширабтың диуандары. XIX ғ.; «Жүсіп-Зылиха» лирикалық жырларының қолжазбасы. XIX ғ.; Құлжықов Өмірқұл. Әмір Темір туралы. 1952 ж.; Байұлы Масқар Уәли деген ғалымның философиялық-теологиялық трактаттары. XX ғ.; Қазақ шежіресі. XIX ғ.; Шығыс тілінен бірнеше шығармалар аударған халық ақыны Айманкүлдің Нартай ақынға жазған хаты. XX ғ.; Сырлдасқан үш әйелдің әңгімесі. Өлең жолмен жазылған хикаялар жинағы. XX ғ.; Қуаныш қожаның өлеңдері. XX ғ.; Қолжазба: Сәлиқожа мен қыпшақ Ғайнижамал қыздың айтысы. XX ғ.; Қолжазба: Айыш қыз бен Төлеу ақынның жұмбақ айтысы. XX ғ.; «Сумұрын жаппас» есімімен танымал Ораз ақынның найман Баққожаға өлең сөзбен жазған шағын хаты. XX ғ.; С.Ы. Бегалиннің 1946 жылғы жеке қолжазба дәптері; Афақ Қожа манақибы. Көне түркі тілінде жазылған қолжазба факсимилиесі. XX ғ.; Зия әл-Құлуб. Жүрек нұры. Қолжазба көшірмесі. XVI ғ.; Түркі ақындарының шығармалары; XIX ғ.

2. Шығыс ақын-жазушыларының еңбектері: Меграж наме. XIX ғ.; Алты бармақ кітабы. (Қазан, 1899); Арабша жазба түрлері кітабы. (Бейрут, 1885); Арабша-татарша мукамал сөздік. (Қазан, 1912); Тарихе қауме түркі. (Уфа, 1909); Мұса Жәлил. Гүлістан. (Петроград, 1915); Сағди Ғ. Татар әдебиеті мен тілдер тарихы. (Қазан, 1925); Тоқай Ғ. Шайырлар. (Қазан, 1909); Бақырған кітабы. (Қазан, 1901); Әбілғазы Бахадүр хан. Тарихи шежіре түрк. (Қазан, 1891); Ақылбек Сабал. Ғибрат наме. (Қазан, 1911); Бурнаш Ғ. Адашқан қыз. (Мәскеу, 1928); Тарих қаум түркі. I бөлім. (Қазан, 1900); Хикмат ал-айм. Ғылым көзінің негізі. Наджми ад-дин Алиб Умарал-катиби. (XIX ғ.); Тибби Юсуфи. Жүсіп медицинасы. Юсуф ибн Мухаммад ибн Юсуфи Ат-Табиб. (XIX ғ.); Минхадж әл-абидин. Тақуалар жолы. Иман Ғазали. (Қазан, 1287 ж.ж.); Иршад ал-алзин шарх сабат ал-аджизин. (Қазан, 1902); Раудат аш-Шухада. Шейіттер бағы. Хусайн Ваиз Кошири. Т. Ізтілеуовтың аудармасы. (XIX ғ.); Маснауи уә магнауи Маулауи. Жасырын мағына туралы жыр. Жәлел әд-Дин Руми. (XIX ғ.); Зарқұм. (Ташкент, 1899); Ғилм Табақат ал-ард. Жер қабаттары туралы ғылым. (Ыстамбул, 1269); Тарихи Рақим. Мухаммед Уафа.

(XIX ғ.); Тарихи Қифчақи. Ходжамкули Балхи. (XIX ғ.); Әлішер Науаи. Хамсе. (Ташкент, 1889).

3. Қазақтың алғашқы баспа кітаптары: Алтынсарин Ы. Мәктубат. (Санкт-Петербург, 1896); Жихангер ұлы Шәді төре. Хейбір қиссасы. (Қазан, 1910); Қисса Сал-сал. (Қазан, 1917); Қисса Жұм-жұма. (Қазан, 1917); Хикайе Көрүглы сұлтан. (Қазан, 1915); Байтұрсынұлы А. Ер Сайын. (Мәскеу, 1923); Мәлике кітабы. (Қазан, 1868); Ушбу китаб хазірет Зұлқарнайын қиссасы. (Қазан, 1901); Қисса Жүсіп Зылиха. (Қазан, 1918); Қисса Сейфулмәлік. (Қазан, 1894); Қисса Қаһарман. (Қазан, 1892).

4. 1917 ж. Қазан төңкерісіне дейінгі сирек кітаптар: Азиатская Россия Т.1-3. (Санкт-Петербург, 1914); Живописная Россия. Отечество наше. Т.1, 4. (Санкт-Петербург, 1879-1900); W. Radlov. Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme. Theil I-VII. (St-Petersburg, 1837-1918); Веселовский Н.И. История Востока. Қолжазба факсимилиесі. (Санкт-Петербург, 1903-1904); Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Вып.1-2. (Москва, 1889-1891); Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч.1. (Санкт-Петербург, 1898); В. Радлов и П. Мелиоранский. Сборник трудов Орхонской экспедиции. Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдам. (Санкт-Петербург, 1897); Елец Ю. Император Менелик и война его с Италией. (Санкт-Петербург, 1898); Рагозин З. История Индии. (Санкт-Петербург, 1905); Рагозин З. История Мидии. (Санкт-Петербург, 1903); Рагозин З. История Халдеи. (Санкт-Петербург, 1902); Учебные записки императорского Казанского университета по историко-филологическому факультету. (Қазан, 1886); А.В. Васильев. Исторический очерк русского образования, в Тургайской области и современное его состояние. (Оренбург, 1896); Сибирь. Природа. Люди. Жизнь. (Москва, 1902); Путеводитель по Великой Сибирской железной дороге 1901-1902. (Москва, 1902); Купреянова Е.А. Поэма Зейнеб (из мусульманской жизни). (Симферополь, 1913); Н.А. Рубакин. Среди книг. Том 2-3. (Москва, 1913-1915); Каталог Русского музея императора Александра III. (Санкт-Петербург, 1899); Псалтырь. (XIX ғ.).

5. Қазақ ақын-жазушыларының кеңес дәуірінің алғашқы кезеңінде жарық көрген еңбектері: М. Әуезов. Абай жолы. (Қызылорда, 1923); Майлин Б. Күлпаш. (Қызылорда, 1926); Төрқұлұлы Н.

Ұлт мәселесі мен мектеп. (Мәскеу, 1926); Баржақсыұлы А. Мың бір мақал. (Мәскеу, 1923); Досмұхамедов Х. Жануарлар. 2 Бөлім. (Ташкент, 1922); Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілі. (Ташкент, 1923); Иванов Г. Бастауыш жазғария 2-ші бөлім. Азия, Африка, Америка, Австралия. (Мәскеу, 1928); Бірінші бастауыш бірлескен іс мектептерінің 1,2,3,4-ші классар үшін жаңа программа. (Мәскеу, 1924); Қазақстанның 6 кеңестер съезі мен 1-ші сессия. (Қызылорда, 1927); 1927-жс Кеңестер мен кеңес комитетінің сайлауы қалай өтті. (Қызылорда, 1927); Қазақстанның 5 жылдығына (1920-1925) кітап. (Қызылорда, 1925); Ақы заңы (Азаматтық кодекс). (Қызылорда, 1926); Қазақ әдебиеті. (Қызылорда, 1927).

6. КСРО ғалымдары мен жазушыларының Екінші Дүниежүзілік соғысқа дейін жарияланған еңбектері: Затаевич А. 1000 песен Киргизского народа. (Оренбург, 1925); Зеленин Д. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. (Ленинград, 1929); Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. (Москва-Ленинград, 1941); Язовкин И.С. Успенское медное месторожден. Акмолинск губ. в Каз АССР. (Ленинград, 1928); Диваев А.А. Казакские пословицы. (Ташкент, 1927); Брайнин С., Тимофеев Н. А. Иманов вождь восст. 1916 г. в Казахстане. (Алма-Ата, 1939); Казахстан. Книга составлена Андронниковым, Павловым, Асфендияровым, Барановым. (Москва, 1936); Мельников Г.Н., Октябрь в Казахстане. Очерки и рассказы участников гражданской войны. (Алма-Ата, 1930); Академия наук СССР республикам Средней Азии 1924-1934. (Москва-Ленинград, 1934); Вся Средняя Азия. Справочная книга. (Ташкент, 1926); Страны Востока. Экономический справочник. (Москва, 1929).

7. Қазақ ақын-жазушыларының жаңа латын әліпбиіндегі шығармалары, шетел классиктерінен аудармалары: Қазақ совет фольклоры. Жинақ 1. (Алма-Ата, 1935); Қазақстан. Көркем очерктер жинағы. (Алма-Ата, 1940); Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. (Алма-Ата, 1935); Батырлар жырлары. Т.1. (Алма-Ата, 1939); 1916 жыл. 1916 жылғы көтеріліс туралы өлең, поэма және әңгімелер жинағы. (Алма-Ата, 1940); Тарту. Бірінші бөлім. Өлеңдер, поэмалар. Құрастырғандар: А.Тоқмағанбетов, Ә. Әбішев, Д. Әбішев. (Алма-Ата, 1940); Түркісіб. Түркістан-Сібір темір жолының 10 жылдығына арналған жинақ. (Алма-Ата, 1940); Алдар көсе. (Алма-Ата, 1936); Жұмбақтар. Құрастырған: С.Аманжолов. (Алма-Ата,

1940); Есеп құралы. (Алма-Ата, 1932); ҚазақССР Конституциясы (Негізгі заңы). (Алма-Ата, 1937); Шәріпұлы С. Непті. (Қызылорда, 1931); Жәңгір. Қалмақ халқының эпосы. (Алма-Ата, 1940); Гоголь Н.В. Өлі жандар. Бөлім 1. (Қызылорда, 1932); Достоевский Ф.М. Бейшаралар. (Алма-Ата, 1935).

8. Шетелде жарық көрген сирек басылымдар: М. Шоқай. 1917 ж. туралы естеліктерінен паршалар. (Анкара, 1988).

9. Мерзімдік басылымдар: «Оқу істері» журналы. (Қырым, 1926); «Жаңа қышлақ» журналы. Ташкент, 1923; «Милли әдәбиат» журналы. Бас редакторы – Уәли Қайым хан. Берлин, 1943. – №1, №2, №3, №5; «Милли Түркістан» Түркістан ұлттық тәуелсіздігі үшін күресушілердің журналы. Бас редакторы – Уәли Қайым хан. Дюссельдорф, 1963. – 10(21) қараша-желтоқсан, 1972. – 19(30) декабрь.

Осы тоғыз бағытта жіктелген қолжазбалар мен сирек басылымдар Қазақстан мен Орта Азия, Еуразия кеңестігін мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі, этнографиясы, салт-дәстүрі, діні, әдет-ғұрыптары, тілі мен әдебиеті, фольклор мен ауыз әдебиеті, тарихы, шежіресі мен таралу тарихы, мәдениеті мен өнері салаларынан әлі күнге дейін зерттелмеген тың материалдарға аса бай. Олардың көпшілігі көне түркі, оғыз-қыпшақ, араб, парсы, шағатай, моңғол, өзбек, қырғыз, османлы, түрік, татар, қырымтатар, башқұрт, қазақ, шіркеу славян, патшалық орыс, неміс тілдерінде.

Кітаптардың кейбірі әдебиеттер тізімінде келтірілген еңбектердің негізіне алынған. Солардың ішінде қазақ қиссалары, М. Әуезов, Абайдың еңбектері. Тілден тілге аудару мәселесіне келер болсақ, аудармалар ыңғайына қарай алдымен шетел тілінен жоласты аудармасы арқылы қазақ, одан кейін орыс немесе керісінше орысшадан қазақшаға дайындалуда.

Заманның өзгеруіне байланысты кейбір терминдер қолданыстан шығып, историзмдер, архаизмдер қатарын толықтырып, ғылыми айналымға жаңа неологизмдер, сөз тіркестері, фразеологиялық түсініктер енгізілуде. Дегенмен, заман өзгере адамның санасы да баяндалған оқиғалардың жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырылуын қажет етеді. Егер де аударма алғашында қос тілді жетік меңгермеген, қалам ақысы мүддесін ғана ойлаған жартылай сауатты мамандардың тарапынан аударылса, ендігәрі бұл мәтіндер

оқытылып жатқан аймақ, ел бойынша жас буын кәсіби мамандардың еңбектерін күтуде. Себебі, Н. Сагандыкова атап өткендей аударма аудармашыдан тек қана калькалау әдісін қолдануды қажетсінбейді, аудармашы маман аударманың бар мәнін жанымен, тән-түйсігімен түсініп, өзінің ана тіліне әлдеқайда жақын лексикалық бірліктерді қолдана отырып тәржімалаған абзал.

Аударма әдістеріне келер болсақ, араб графикасы мен латын графикасында жарық көрген басылымдар көркем әдеби аудармаларына мұқтаждық етпейді. Жетпіс жыл бойы темір бұғау құрсауында жатқан арнайы қордың сирек басылымдары қазақ оқырманына, ізденісте жүрген ғалымдар мен көпшілік қауымға транслитерациялық және репринттік басылымдар арқылы әлі де болса түсінікті болар. Әрине, бұл ғасырлар бойы жоғалып кеткен ұрпақ жалғастығы, әліпбилердің түрлілігі (араб-парсы, қадим жазуы, жәдид жазуы немесе Ахмет Байтұрсынұлының төте жазу емлесі, 1929-1940 жж. Жаңаәліп жазуы, 1940-1950 жж. алғашқы кирилл жазуы) мәселелерін шешуде кітапхана, мұражай, мұрағат, әдебиетші, тарихшы, аудармашы мамандардың бірлескен қызметін талап етеді.

Көрсетілген бірқатар басылымдар отандық библиограф және кітап тарихын зерттеуші мамандар Ү.Х. Субханбердина, Ә.М. Жиреншин, Н. Сабитов, С. Рахимжанова, Л.Д. Абуова, Н.М.Асқарбекова, Т.А. Замзаева [10], [11], және т.с.с. іргелі зерттеу еңбектері мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұжымының басылымдарында [12], 24.04.2013 ж. «Сирек кітаптар мен қолжазбалардың ғылымдағы орны мен маңызы» атты дөңгелек үстел материалдарында [13] әлдеқайда толық және жан-жақты қарастырылған. Бүгінгі таңда, сирек кітаптар мен қолжазбаларды аудару мәселесі аса кең, іргелі зерттеулерді қажет етуде, әрі өз зерттеушілерін зарығып күтуде.

Сондықтан көптеген жылдар бойы үнсіз жатқан өте құнды еңбектерді орыс тіліне және басқа тілдерге аударып, халықтарға жеткізу, біздің егемендік алған ұлтымыздың ерекше міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазыбек Г.Қ. Әдеби аударма көркі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 60 бет.
2. Сәмитұлы Ж. Аударма теориясы және практикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 272 бет.

3. Мемлекеттік тілді дамыту институты ғаламдық торабы – <http://www.mtdi.kz/audarmashyga-komek/makalalar/1485-audarmayun-turleri>
4. LingoPlus Аударма бюросының ресми веб-сайты – <http://www.lingvo-plus.ru/sposoby-perevoda/>
5. Болатова Г.Ж. Теория и практика перевода «Слов назиданий» Абая на русский язык: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 108 стр.
6. Сагандыкова Н. Основы художественного перевода. Учебное пособие. – Алматы, «Санат», 1996. – 208 стр.
7. Мұсалы Л.Ж. Аударманы оқыту әдістемесінің кейбір мәселелері. «Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Редакторы: Мұсалы Л.Ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 200 бет.
8. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 бет.
9. Ғылайден Осман. Аударма. Негізгі білімдері. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1979. – 324 бет.
10. Араб графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1841-1932) / Құраст.: Н.М. Асқарбекова, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Казахстаника» баспа үйі, 2006. – 176 бет.
11. Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1928-1941). 1-бөлім. Құраст.: Н.М. Асқарбекова, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Казахстаника» баспа үйі, 2007. – 192 бет.
12. Тәуелсіздік кезеңінде жарияланған көркем шығармалардың текстологиясы. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығының баспасы, 2012. – 184 бет.
13. «Сирек кітаптар мен қолжазбалардың ғылымдағы орны мен маңызы» атты Ғылым күніне арналған дөңгелек үстел материалдары / жауапты редактор: Қ.Қаймақбаева. – Алматы: «Ғылым ордасы», 2013. – 260 бет.

Интеллектуалды ұлт қалыптастыру философиясы

Берік АТАШ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы,
философия ғылымдарының докторы,
Нұрсәуле МАХАНОВА,
Интеллектуалды ұлт қалыптастыру F3I experti

Бүгінгі таңдағы әлемдік өркениет көшіне ілесуді және оның алдыңғы шебінде болуды мақсат еткен еліміздің стратегиясы дамудың барлық алғышарттарын да назардан тыс қалдырмаған. Экономикалық өрлеу қашанда әлемдік аренадағы саяси-әлеуметтік қатынастардың ыңғайластырылған кеңістігін қалайды. Сондықтан Қазақ Елі де осындай дүниежүзілік ынтымақтастық кеңістігінен тыс бола алмақ емес. Олай болса, экономикалық байланыстарды өрістетуге мен саяси-әлеуметтік қарым-қатынастарды нығайту – өркениеттілікке ұмтылудың маңызды алғышарттарының бірі десек, рухани-мәдени толысу да оның түпсебептері болып табылады. Сондықтан, көп салалы руханилық пен мәдениеттіліктің тармақтарының бірі – еліміздегі интеллектуалды капиталды нығайтуға келіп тіреледі. Осындай объективті қажеттілік сайып келгенде, жастардың интеллектуалдық әлеуетін одан әрі арттырумен келіп сабақтасады. Бірақ жастардың тек қана бірді-екілі өкілдерін ғылыми шығармашылыққа тарту ғана емес, мүмкіндік келгенше, неғұрлым кең арнада құлаш жаю нысанаға алынып отыр. Осындай ұстаным «интеллектуалды ұлт» қалыптастыру саясатын туындатты. Яғни, қоғам дамуындағы «адам капиталы», «адам ресурсы» деген сияқты түсініктердің жаңарған формасы «интеллектуалды ресурс» дегенге келіп саяды. Себебі, қоғам дамуына, алдымен, адам аса қажет болғандықтан, онсыз ілгерілеу мен даму да болмайтындықтан, адам құнды капитал ретінде бағаланады. Ол болашақта ілгері жылжу үшін салынатын

қомақты қаражат іспетті деген сөз. Бірақ бұндай адамды капитал немесе ресурс ретінде бағалайтын әлеуметтанулық көзқарастарды артқа тастайтын кезең де келіп жетті. Ендеше, алдымен, ресурстың көптігі емес, оны сапалылығына баса маңыз беру керек екендігі туралы түсінік туындайды. Қазақ халқы мұндай кемшін ахуалды: «саны бар да, сапасы жоқ» деп сынайды. Сондықтан, бірінші кезекте, адам ресурсын дайындап, одан сапалы қорды таңдап алу қажет. Сапалы адам ресурсының басты екі қағидасы бар десек те болады: біріншісі денсаулығы мықты тұлғалар, екіншісі – рухани интеллектуалдық тұрғыдан жетілген субъектілер. Осыдан бірнеше жыл бұрын Елбасы адам денсаулығына баса назар аударып, еліміздегі медицинаны дамытуды, салауатты өмір салтын насихаттауды, баршаның спортпен шұғылдануына жағдай жасауды және оған құлшындыруды назарға алған болатын.

Ендеше, рухани дамудың басты нысаны ретінде қолға алынуы да кезекті қисынды құбылыс. Бірақ тек қана білімділік шығармашылық деңгейді арттырмайтындығы түсінікті. Дегенмен, білімділік сауаттылық ретінде осы шығармашылықтың алғышарты болып табылады, білім болмаса, интеллектуалды ұлт туралы сөз қозғаудың өзі артық екендігі белгілі жайт. Біз халықты жаппай сауаттандыру мен надандықты жоюды XX ғасырдың басында-ақ қолға алып, ортасына таман бұл саясат өзінің оңды нәтижесін берді, ал аяғына таман өзінің межесіне келіп жетті. Ендеше, ағартушылық мәселесі бүгінгі таңда өздігінен-ақ шешімін тапқан ахуал ретінде өзекті емес. Қазір жастар түгелге жуық сауатты, көбісі жоғары білім алған. Демек, бүгінгі таңдағы интеллектуалды ұлт қалыптастыру үшін негіз қаланған десе де болады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақтың ағартушы зиялыларының ұстанымы – білімді (сауатты) ұлт қалыптастыру болса, XXI ғасырдың басында, сол білімді ұрпақ негізінде, орындалған армандар бойынша интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясаты жолға қойылып келеді. Ендеше, XX ғасырдың басында «білімділік» қандай деңгейде өзекті болса, XXI ғасырдың басында «интеллектуалдық» те сондай дәрежеде өзекті болып отыр. Ол кездегі ұлт зиялыларының білімділікке алаңдаушылығы мен бүгінгі ұлт зиялыларының интеллектуалдылыққа баса көңіл бөлуі тарихтың жаңа сападағы қайталанған үлгісі десе де болады.

Себебі, ол кездегі заман халықтар мен мемлекеттердің тек білімді ұлтпен қанағаттануына болатындай жағдайда болған болса, бүгінгі сұраныс, бұндай қанағаттануды артқа тастады, сол

білімге негізделген интеллектуалдылықты талап етіп отыр. Бұл екі ұстанымның аралығын тура жүз жылдай уақыт бөліп жатыр. Қазақ халқында «елу жылда ел жаңа» деген орнықты мақал бар. Ендеше, екі аралық екі елу жылмен байланысады. Елу жылдың жаңалығынан да жаңарған заманды талап етеді. Олай болса, «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда тым жаңа» деп тұжырымдай отырып, бүгінгі бізге жүктеліп отырған жауапкершіліктер мен міндеттердің зор екендігін сезінуімізге болады.

Осы тұста интеллектуалдық пен білімділіктің ара жігін, бір-бірінен қалай туындайтындығын ашып алуымыз қажет. Білім академиялық болсын, шығыстық немесе ұлттық болсын, қандай-ма бір белгіленген ғылым салаларын стандарттар бойынша толықтай игеру дегенге келіп саяды. Ал интеллектуалдық деген ұғым жалпы психологияда – ақылдың ұшқырлығы, сыншылдығы, тапқырлығы деген сияқты үдерістер арқылы жетілетін және тестілер бойынша өлшенетін адам санасының жоғары дамыған көрінісінің нәтижесі ретінде белгіленген.

Бірақ еліміз ұстанған интеллектуалды ұлт қалыптастыру осы түсінікке барынша сәйкес келгенмен, батыстағы өлшенетін таза ақылға ғана негізделмеген. Ендеше, бізге қажетті «интеллектуалдық» – білімді негізге ала отырып, шығармашылық ойлауды талап ететін, ақылдың тапқырлығын басшылыққа алатын ілгерішіл және жігерлі, оң нәтижелі психологиялық үдеріс болып табылады. Қазіргі психологияда, осы үдеріске тікелей байланысты немесе оған тура сәйкес болып келетін мынадай құбылыстар бар: өнімді ойлау (продуктивті ойлау), креативті ойлау (жаратушы ой), шығармашылық ойлау (творчестволық қабілет), сыни ойлау (критикалық ой), интуитивті ойлау т.б.

Өнімді ойлау – бұрын болмаған идеяны, жаңа пікірді тудырушы, ешкім айтпаған жаңа ой айту дегенді білдірсе, креативті ой да осындай мағынаға келіп жуықтайды. Бұған Әл-Фарабидің «білімді болу деген сөз – белгісіз нәрсені аша білу қабілетіне ие болу деген сөз» деген даналық сөзі тура сәйкес келеді.

Бұл жердегі креативтілік – ойды жарату, тудыру, өндіру деген түсінікке келіп саяды. Демек, бұлар ой өндірісі дегенді білдіреді. Ал шығармашылық ойлау да осындай мағынаға жақын, бірақ бұлардан айырмашылығы ол көбінесе өнер иелеріне байланысты айтылады. Өнер мен ғылым қашанда жаңашылдықты қажет етеді, егер өнер туындысы біреуді қайталайтын болса немесе оның үлгісін көшіріп алатын болса, онда ол өнер емес. Ал неғұрлым тың, мүлде төлтума,

ешқашан қайталануы да мүмкін емес туындалыр пайда болса, онда ол талант деп аталады. Талантсыз адам өнер иесі де, ғалым да бола алмайды. Талантқа берілетін тағы бір жауапкершілік – тек жаңа ойды бір реткі құбылыс түрінде тудыру емес, үнемі-үздіксіз, талмастан жаңа идея тудыру. Сыни ойлау – өзгенің немесе өзінің идеясына сын көзбен қарай білу. Идеяның кемшілігі мен жетістік жақтарын қатар көре білген адам ғана сыни ойлауға бейім болып келеді, егер оның тек біреуін ғана көріп, екеуін қатар таба алмаса, онда ол сыни ойлаушы емес деген сөз. Интуитивті ойлау – талдау мен сараптаудан, логикалық операциялардан тыс, ақиқатқа тез, бірден жету, ақпараттардың ішкі сезім түйсігі арқылы сол сәтте адамның өзіне де түсініксіздеу жағдайда қабылдануы. Халқымыз көзі көрмеген, дәлелденбеген нәрсесін «ішім сезіп тұр» деп айтады. Немесе, қазақта «ат сыншысы», «бала сыншысы» деген білікті мамандар болған. Олар атты немесе адамды сыртынан қарап-ақ тұтас болмысын бағалап беретін болған. Бұл да интуицияның жемісі. Әлем халықтарына ортақ көріпкелдік те осы интуицияға байланысты болып келеді.

Бұл қабілеттер мен ойлаудың осы түрлері тұтаса келе, біз ұстанып отырған интеллектуалдылықты құрайды. Бұл көрсетілгендер ойлаудың түрлері ғана, ал оған жетудің жолы – сараптама жасау, ішкі мәнді көре білу, байланыстарды ашу сияқты психологиялық операциялар арқылы жүзеге асады. Демек, ғылымды дамытуға аса қажетті ойлаудың түрлері де осылар. Бұлардың барлығын жинақтап, «ғылыми ойлау» деп те атауға болады. Ендеше, осы ғылыми ойлау үшін ғылыммен арнайы шұғылдану қажет. Ғылыммен шұғылданып жетістікке жету және ашылған жаңалықтардың әлемдік деңгейде болуы – интеллектуалдылықтың нақты нәтижесі болып табылады. Демек, жаңалық ашу интеллектуалдықсыз мүмкін емес жайт.

Бүгінгі таңда техникалық ғылым дамуы немесе өнертапқыштық қана емес, қоғамдық ғылымдарды да өркендету басты назарда болып отыр. Әсіресе, тарих, психология, саясаттану, әлеуметтану, философия, педагогика сияқты ғылым салаларына бас көңіл бөлу қоғамымызды ілгері жылжытудың басты кепілі болмақ. Қоғамдағы рухани ахуал, әлеуметтік-саяси байланыстар, мәдениетті тұлға дайындау т.б. барлығы осы гуманитарлық ғылымдардың өркендеуіне тікелей байланысты. Сондықтан, интеллектуалды ұлттың болашақ қорлары жас ұрпақ болғандықтан, келесі кезекте, сыни, өнімді, шығармашылық ойлауды оларға үйрету маңызды қадамдардың бірі

болмақ. Ол бір сәткі шара емес, үнемі-үздіксіз және шексіз жүргізіліп отырылуы тиіс беталыс болуы керек.

Қазақ халқының интеллектуалдық қорлары мен оған бейімділігі тарихқа жүгінсек, тым көнеден, сақ-түркі дәуірінен бастау алады. Бүгінгі таңда түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі ұшан-теңіз екендігін тек отандық қана емес, әлем ғалымдары мойындап отыр. Берісі IX-XII ғасырлардағы түркі ойшылдары, әлемге аты мәшһүр болған әл-Фараби бабамыз бүгінгі заман тұрғысынан айтқанда, интеллектуалдылықтың кемелді көрінісін паш етті.

Одан кейінгі түркі-қазақ даласындағы даналық пен шешендіктің мектебінің өзі парасат пен ақылдың түйіскен тұсында жоғары жетістіктерге жетті. Бірақ осындай мыңдаған жылдар бойғы сабақтасқан интеллектуалдық үрдіс Ресей отаршылдығы тұсында психологиялық дағдарыстарға ұшырады, олар нақты тәжірибелік және психотехникалық тәсілдермен ұлтты интеллектуалсыздандыру саясатымен де шұғылданғандығы жасырын емес.

XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргін байлармен қатар ұлттың интеллектуальдық зиялыларды және кеңестік идеяға қарсы шыққан зиялыларды түбегейлі жойып жіберуді мақсат етті. Интеллектінің қан (ген) арқылы тасымалданатындығын жақсы түйсінген олар ұлт зиялыларын ұрпақтарымен қоса жойып жіберуді қолға алды.

Олардың ұлтымызды үздіксіз кемсітушіліктері, сайып келгенде, санамызға сіңіріліп, нәтижесінде бұл ахуал: «иә біз, шындығында да, надан халық едік, біз тек сіздердің арқаларыңызда жетілдік» деген сияқты бас шұлғуға және оған өзіміз де сеніп қалатын жағдайларға алып келді. Осы таптаурынның сарқыншақтары бүгінгі күнге дейін сақталып отырғандығы жасырын емес. Бұл, дегенмен, өткен тарих, бірақ сабақ алатын ата-бабамыздың жүріп өткен жолы.

XX ғасырдың басындағы интеллектуализм қазақ халқының өзіндік бір қайта жаңғыру, қайта өркендеу дәуірі болғаны жасырын емес. Адамзаттың рухани-ғылыми-танымдық эволюциясында осындай төңкерістер мен жаңғырулар қайталамалы түрде кездесіп отырады. Бірақ кейбірі екі-үш ғасырды қамтыса, кейбірі тек елу-жүз жылмен ғана шектеледі. Мысалы, орта ғасырдағы араб-мұсылмандық өрлеу үш-төрт ғасырға созылып жатса, орыс әдебиетінің «алтын ғасыры» деп аталып жүрген кезең XIX ғасырдың орта тұсына сәйкестенген. Осындай интеллектуалдық жаңғырудың XX ғасырдағы біздің еліміздегі үлгісі, шындығында, аяқталмай қалған үдеріс болып табылады. Ресей мен Кеңес одағының Қазақ халқына деген антиинтеллектуалдық саясатының екінші бір қыры – қуғын-

сүргіннен тірі қалған қазақ зиялылары мен көшбасшыларын қатаң бақылауда ұстап, қорқытып-үркітіп, шығармашылық еркіндігінен айыру болатын. Шығармашылық еркіндіктен айрылған интеллектуалды зиялы өзінің шын мағынасын жояды, ол шын зиялы болмай қалады. Өзінің ішкі дүниесіндегі рухани шабыты мен талпынысын аша алмаған өнер иесі немесе ғалым бірте-бірте жасанды зиялыға айналады. Ғылым дамуында – экстернализм, яғни, ғылымның өркендеуі тек сыртқы әсерлерге немесе қандай-ма бір ықпалдар мен сұраныстарға байланысты дамып отырады, ғалымның жеке еркіндігі шектеледі деп санайтын ағым және оған қарама-қарсы – ғылым ғалымның өзінің ішкі шабыты мен қызығушылығы арқылы өркендейді, ол сыртқы әсерлерге барынша тәуелсіз деп санайтын бағыт бар. Міне, XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргіннен аман қалған ат төбеліндей ғана қазақ зиялысы осындай рухани-психологиялық қыспақта өмір сүрді. Олар тек жай ықпал ететін сыртқы әсерлерге ғана алаңдап қойған жоқ, коммунистік идеологияға негізделген қысымшылдықпен, арнайы тапсырмалармен жұмыс жасауға мәжбүр болды. «XX ғасырдың басындағы өркендеген интеллектуалдық, егер де, өзінің табиғи эволюциялық жолымен ешқандай да қуғын-сүргін көрмей жүріп отырғанда, ол XX ғасырдың аяғындағы тәуелсіздік тұсындағы рухани еркіндікке іліккенде» деп болмаған, бірақ болуы тиіс тарихты модельдесек, бүгінгі таңда Қазақ Елі әлемдегі алдыңғы, тіпті көшбасшы мемлекеттердің біріне айналатындығы сөзсіз еді. Міне, бүгінгі таңдағы интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясаты идеясының түпмәні мен философиясы да осындай нұсқаға тікелей байланысты болып отыр. Демек, бұл саясат үзілген интеллектуализмді қайтадан жалғау болып табылатындықтан, халықтың зиялылық шабытының табиғи даму нышандарын сабақтастырып жіберу дегенге келіп саяды.

Ендеше, бүгінгі күні интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясатын жүзеге асыру үшін, мынадай әдіснамаларды іске асыруымыз керек.

1. Бейсанамызға сіңірілген «қазақ халқы надан, ойлау қабілеті төмен» деген сыңаржақ бағалаулардан саналы түрде арылу. «Өзге елдің адамдары ақылды, өркениетті елдердің қарекеттерінің бәрі дұрыс, ал біздің қам-қарекеттеріміздің барлығы бұрыс, біз олардан үнемі үлгі алуға тиістіміз» деген қағиданы абайлап қолдану.

2. Қазіргі еліміздегі отандық жастарымыздың интеллектуалдық қабілетіне қарап, азды-көпті жетістіктерін бағалай отыра, оларға деген үміт және интеллектуалды ұлт болып қалыптасатындығымызға деген сенімділік орнықты болуы керек.

3. Интеллектуалды ұлт болу үшін осындай жағдаяттардың барлығын ашып айтып, ішкі рух берушілік тетікті іске қосуымыз аса қажет. Мысалы, кезінде көк бөрі тотемі көшпенді түркілердің жауынгерлік рухын көтермелеу үшін қолданылған сенім болса, бүгінгі таңда көне ғұн-сақ замандарында қазіргі қазақ жерінде осыдан 3000 жылдай бұрын жазу-сызудың өркендегендігі, кейіннен Отырар қаласында дүниежүзіне әйгілі кітапхана болғандығы, одан сусындаған ғалымдардың әлемге аты жайылғандығы т.б. интеллектуалды ұлт қалыптастыруға жетерлік рух, шабыттану мен жігер беру болып құрылуы тиіс. Яғни, бүгінгі жастар білімді-дана халықтың ұрпақтары екендігін мақтанышпен сезінуі керек.

4. Еуропорталықтық санадан да арылу – «кәрі құрлықтың» өркениеті мен ғылымының өзімізге тиеселі, пайдалы, тиімді жақтарын сұрыптап пайдалануымызға септігін тигізе алады. Бүгінгі таңда халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрып жүйесін сол еуропаның өзі бірте-бірте мойындап келеді. Мысалы, қарапайым құрт, қымыз, шұбат сынды азық-түлік өнімдерін қолданудан бастап, жеті атаға дейін қыз алыспау салтымызға дейінгінің біразын дүниежүзі мойындап келеді. Мәселе, «Жеті атаға дейін қыз алыспаудың» қастерлігі мен тиімділігі, өмірмәнділік маңызы мен тұрмысқа пайдалылығында ғана емес, осындай салтты ойлап тапқан халықтың интеллектуалды қоры мол екендігіне сенуімізде болып отыр.

5. «Интеллектуалдық» терминінің өзі батыстық академиялық ғылымдардың өнімі. Жоғарыда атап өткендей, ол тек ақылдың ұшқырлығына, тапқырлығына, тиімділік пен пайдалы ойлауға негізделген құбылыс. Бірақ бір өкініштісі бұл жерде тұлғаның руханилық пен адамгершілік жақтары мүлде ескерілмеген. Сондықтан ол екінші бір нұсқада және қазақ тілінің төл сөзі бойынша – «парасатты ұлт» болып айтылуы қажет. «Парасат» сөзі жалпылама кең ұғым (концепт). Ол ақылдылықты, интеллектіні, руханилықты, кең адамгершілікті, өмірлік даналықты, білімділікті, зиялылықты тұтас қамтиды. Түркілер әлемдік философиялық ой-санаға өздерінің этикалық ілімдері арқылы мәлім болып отыр. Сондықтан, біз де адамгершіліктен алыс кете алмаймыз. Әл-Фараби айтқандай: «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» екендігі де рас. Бүгінгі қазақ халқының да парасатты ұлт қалыптастыру ұстанымы осы даналық сөзге келіп табан тірейді. Осы тұста, тағы бір ескере кететін жайт: «интеллектуалды ұлт азаматының тұтас келбетінің қандай болуы керектігі» туралы арнайы тұжырымдама жасалуы қажет. Яғни, интеллект пен білімнен басқа, жастарымыз

қандай жалпыға ортақ моральдік-психологиялық, әлеуметтік-саяси сапаларды бойына жинақтау қажеттігі туралы арнайы жасалған үлгі ұсынылуы керек.

Бүгінгі таңда Қазақ Елі жастарының парасатты ұлт болып қалыптасуына шынайы жағдайлар орныққан. Тарих дәлелдеп бергендей, қазақ халқының қанында (генофондында) интеллектінің ұрығы себілген, оны қандай қару қолданса да, түбегейлі жойып жіберу мүмкін емес. Ендеше, өзекті мәселе, оны рухтандырып, оятып, нәр беріп отыру қажеттігінде болып отыр. Сонымен қатар, Қазақстан жастарының түгелге жуығы немесе көп бөлігі білімді. Бұл да интеллектуалды ұлт болып қалыптасуымызға толық мүмкіндіктер аша алады. Оның үстіне, отанымыздағы тыныш, бейбіт жағдай, басқа да әлемнің озық дамыған елдерімен орнатылған қатынас, ақпараттық кеңістікке еркін шығып отырғандығымыз да озық ойлы азаматтарды қалыптастыруымызға берілген мол мүмкіндіктер болмақ. Сондай-ақ, қазақтардың көп тіл үйрену машығы мен тәжірибесі де бірнеше жылдардан бері түзілген үдеріс болып табылады. Бұндай шынайы сыртқы алғышарттар енді келесі кезекте, адамның өзіне ғана байланысты ішкі себептермен келіп ұштасуы тиіс. Өзін-өзі үнемі жетілдіру, еңбекқорлық, табыстылық, ой мен ақылды нәтижелі мақсатқа жұмсау, уақытты босқа өткізбеу, терең ойлау машығына бейімделу т.б. болашақ интеллектуалды ұлттың бойынан табылуы тиіс қасиеттер.

Мәдениеттанудағы классикалық емес көзқарастардың қалыптасуы

Гүлнар РАХИМОВА,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың оқытушысы,
философия ғылымдарының кандидаты

Мәдениет құбылыстарын түсіндіруде психологиялық ғылымды пайдалану идеясын қарастырып көрелік. Даму барысында психоанализ ғылымы бірнеше кезеңдерден – невроздар терапиясы мен бейсаналық психикалық процестерді зерттеу әдістерінен бастап, адамның табиғаты туралы теориялық тұжырымдардың жиынтығы болып табылатын «метапсихологияға» дейінгі аралықтарды қамтыды. Кейірінек осы жалпылама психоанализ теориясын этнографияда, дінтануда, өнертануда, әдебиеттануда, әлеуметтік психологияда, философияда және мәдениеттануда іргетасы ретінде пайдалануға жол ашылды. Психоанализдің қолданыс диапазоны біздің заманымызда да кең ауқымда қамтылып келеді.

Бұл жолда психоанализ бағытының негізін салушы австриялық невропатолог, психолог және психиатр Зигмунд Фрейд болды.

З. Фрейд: Мәдениет – тыйым салулар жүйесі ретінде классикалық дәстүр өкілдері мәдениеттен адамның еркіндікке самғауын, оның рухани нығаюын көрген болса, Фрейд мәдениетті талдау барысында оны тыйымдар жүйесі ретінде – табу ретінде қарастыру үлкен маңызға ие екенін көрсете алды. Фрейд мәдениеттің алғашқы негіздерін индивидтік психиканың бейсаналық қатпарларынан орын алған мұқтаждықтардан іздеді. Мәдениет дегеніміз индивидтік психиканың қоғамдық қарым-қатынастарға деген проекциясы, сондықтан да адамдық іс-әрекеттегі алғашқы негіздерді қарастыру мәдениетті толыққанды зерттеудің алғышарты болып табылады.

Бейсана түсінігі естен шығару, ұмыту жөніндегі ілімдермен байланысып жатыр. «Естен шығару» – психиканың қорғаныс механизмі, оның мәнісі тұлғалық болмысқа нұқсан келтіретін психикалық мұқтаждықтар мен ұмтылыстарды сананың жұмыс істеу арнасынан ығыстырып шығуға саяды. Психикадағы мұндай механизмдердің бой көрсетуі оның механизмінің құрылымын айқындай түседі: Мен (Ид), Ол (Эго), және Жоғары-Мен (Суперэго).

«Мен» деп аталатын психиканың сатысы сана мен пайымдау секілді қасиеттерді алға тартады және ең бастысы ол сыртқы әлемнен алынатын әсерлерге жауап береді. Сонымен, «Мен» өмірде қарапайым ғана қызмет атқарады және оны өмірдің ағымына басшылық жасайды деп пайымдау алданыш сезімі болып табылады. Шын мәнінде адамның үстінен екі бейсаналық бастау билік жүргізеді. Олар: «Ол» және «Жоғары-Мен».

«Ол» деген табиғи шығу тегіне ие және оның болмысында адам баласының алғашқы екі мұқтаждығы тұнған: оның бірі – жыныстық қатынасқа түсуді қалауы болса, екіншісі – өлімнің мұқтаждығы. «Жоғары -Мен» бейсаналық идеалда, дәстүр мен әлеуметтік ортада қалыптасқан тәрбие арқылы сіңген талаптар мен тыйымдарды жинақтап тұрады. Сондықтан мәдениет тек бейсананың бірі болғандықтан, «Жоғары-Меннің» бір сатысы ретінде тіркелгендіктен ғана адамды басқаруға қауқарлы бола алады, адамның бойында оның әсері ар-ұят ретінде көрініс табады. Тек ар-ұят қана бейсана жүйесіндегі тыйымдар мен талаптар негізінде мәдениеттің феноменін тудырады және ол адамзатты шығармашылық қызметінде өзін-өзі жетілдіретін кеңістік қана емес, сонымен бірге адамды әлеуметтік ортада қалыптасқан тәртіптік әрекеттерге мәжбүрлейтін, әлеуметтік тәртіптен тыс қадамдарды болдырмайтын құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Сублимация және мәдениет. Фрейд адамзаттың мәдени дәстүрлеріне ешқандай оптимизм таныта қойған жоқ. Оның көзқарасы бойынша адам баласы «табиғатынан» тек өзінің жабайы және қитұрқы пиғылдарын қанағаттандыруға ұмтылады, алайда кейде ол мақсаты іске аса бермейді [1, 584]. Оған бүкіл ғаламның жаратылысы қайшы келеді. Сондықтан да адам баласы өзінің орындалмай қалған мұқтаждықтарының азабынан өзін құтқаруға мәжбүр. Оның ең бір оңай жолы – есірткі. Ал кең тараған жолы – дін немесе діни образдарды ойлап табу. Яғни, өзінің қалауларын діни образдар арқылы иллюзиялық жолмен қанағаттандыру. Ең күрделісі – сублимация, мақсаттар мен психикалық мұқтаждықтардың араласуы, араласқанда

сыртқы әлемнің тарапынан ол мұқтаждықты қанағаттандыруға қарсылықтың болмауы. Бұл кезде адам интеллектуалды еңбек пен шығармашылық қызметтен жоғары ләззат алады. Сублимация барлық мәдени құндылықтардың негізі болып табылады.

Сонда да, бұл құндылықтар шынайы мұқтаждықтардың нысандары болып табылады, ал сублимацияға көпшілік адам икемді бола бермейді. Сонымен, Фрейдтің философиясындағы қорытындылар қуанышты емес, яғни бұдан шығатын қорытынды – табиғат адамнан мықты, ләззатқа бөлену мерзімі де қысқа, ал қасірет шегу адамды өмір бойы мазалайды. Ал мәдениет болса не күнәсіз көзбояушылық, не «Жоғары-Меннің» цензурасынан өткен алданыш әрекет. Мәдениет көп жағдайда әлеуметтік тұрғыда тыйым салынған мұқтаждықтардың орындалу қызметтерін атқаратын түс секілді. Осы себептен де түстерді жору – психоанализдің маңызды әдістерінің бірінен саналады, өйткені түс көру мұқтаждықтар модельдерінің парадигмасы болып табылады. Түс көру кезінде психикалық аппаратта архаизмге қарай регрессия орын алады да, адам өзінің бастапқы кездегі мұқтаждықтарына оралады, яғни адам алғашқы болмысының негізінен алшақтап кете алмайды.

Сонымен, Фрейдтің пайымдауынша, адам әртүрлі бетперделер таққан жасырын мұқтаждықтардың сарсаңымен әлек, оның саналы әлемі рационализацияға толы болғанымен ол шын мәнінде рационалды емес, яғни оның рационалдық әрекеттері оның идеалдық мотивтерін ақтауға ғана бағытталған шаралар. Себебі, олар оның шынайы мұқтаждықтарын қанағаттандыра алмайды. Адам баласының санасы шектеулі, оның айқын да нақтылы пайымдауларының арғы жағында қараңғы, шым-шытырық елестер, түстер мен галлюцинациялар (сандырақтар) – ішкі, инстинктивтік мұқтаждықтар мен санадан тыс тыйымдардың психикалық шағылысулары жатады. Мәдениет ішкі түйсіктерді сабырға салатын және осыған байланысты адамзат тағдырында елеулі рөл атқаратын күш ретінде сипатталады.

Меніңше, адамзат ұрпағы үшін қасіретті сауал мынау ғой деймін: мәдениет жолында адамзаттың болмысын құрдымға жіберуге бастайтын және өзін-өзі жоюға деген мұқтаждықтарды арттыруға бола ма және ол қай шамада болмақ?, - деген сауал тастайды Фрейд [2, 155]. Егер мәдениет адамның мүмкіндіктерінен тыс нәрселерді талап етсе, онда ол индивид бойында бүлік немесе невроз тудырады, не болмаса оны бақытсыз, өз өміріне өзінің көңілі толмайтын халге душар етеді. Мәдениет адамның өмірін адамдық инстинктерді тұсаулау арқылы қауіпсіз етеді, алайда бұл арқылы

адамның психикалық өміріне зиян келтіреді. Өйткені ол адамды өзінің табиғи мұқтаждықтары мен мәдениет нормаларының арасында, яғни, жыныстық қатынас мұқтаждығы мен әлеуметтік талаптар арасында, агрессия мен мораль арасында тұратын рухани және еріктік қасиеттерге ие тұлғалық бағамына орын қалмайды.

Фрейдтің адам өмірінің биологиялық жақтарын абсолютизациялауына психоанализге оң қабақ танытпайтын ғалымдар ғана емес, өзінің жақын ізбасарларының арасында да сын тағу жайттары болды. Солардың бірі швейцариялық психолог және психиатр Карл Густав Юнг.

Юнг: «ұжымдық бейсана» және «мәдени архетиптер» идеясы. Фрейдтен Юнгтың ерекшелігі ол адамның психикасында индивидтік бейсанамен қатар оның одан та терең қабаты ұжымдық бейсана болады дегенді алға тартты. Ұжымдық бейсана мидың құрылымында бұрынғы ата тегінің тәжірибелерінің негізі жатады деп санады. Бұл тәжірибе жалпы адамдық психиканың негізінде жататын және мифтер мен наным-сенімдерден, түс көрулерден, әдеби шығармалардан, өнерден және рухани өмірдің көптеген салаларынан көрініс табатын «мәдени архетиптер» деп аталатын алғашқы әлемнің құрылысы туралы түсініктерде сақталады. Юнг өзінің психологиялық зерттеулері барысында емделуші адамдардың түстері мен өңдерінде бой көрсететін образдарды жүйелейді [3, 205].

Э. Кассирер: Символдық мәдениет. Тіл, миф, өнер, дін, ғылым – сезімдік дүниенің негізінде өсіп жетілген символикалық немесе рәміздік формалар болып табылады. Мәдениет қашан да символданған, ал мәдениет философиясы символикалық формалардың философиясы болып табылады. Бұл орайда символдан бөлек шындық та бар емес пе деген сауал орынсыз. Олай дейтініміз адам баласы қашан да және барлық жағдайларда образдар әлемінің тұтқыны болып қала береді, тіпті адам баласы жануарлық әлеммен жанасқан кезде де әлемді символикалық образдардан құрастырушы «символдық жануар» болып қала береді. Себебі адам ең алдымен символикалық – homo symbolicus. Символдың ең бір қарапайым қызметі – мифті магиялық дүниетаным тұрғысынан қарастыратын экспрессивтік қызметі. Оның ең басты ерекшелігі образ бен заттық, белгі мен оның нені білдіретіні арасында ешқандай айырмашылықтың болмауы. Осы қызметтің шеңберінде өнер пайда болады.

Символдың екінші функциясы репрезентация (көз алдына келтіру) болып табылады. Бұл жерде нақтылы уақытта түйсікпен оның «объ-

ектификация» деп аталатынның арасындағы бөліну бой көрсетеді. Яғни нақтылы жағдай мен оны жалпылаудың арасында өзгерістер болады. Осы кезде образдан тілге көшу процесі орын алады.

Символдың үшінші қасиетін Кассирер оның таза маңызымен байланыстырады. Бұл қызмет таным процесі кезінде, ең алдымен ғылыми таным барасында қалыптасады. Бұл жерде әлемді сезімдік қабылдау мен әлемді танымдық құрылым ретінде қарастырудың арасында дистанция – қашықтық пайда болады.

Символдың барлық қасиеттері рух белсенділігінің нәтижесі болып табылады. Олар шындықты шығара немесе көрсете отырып өздерінің кеңістік формаларымен байланысты екенін танытады және бұл орайда бірыңғай тұтастықты паш етеді. Мұндай тұтастықты Кассирер гештальттар деп атады. Гештальттардың көп образдылығы және олардың үнемі туындауы – сезімдік дүниеге негізделген шығармашылығының, интуиция мен қиялдардың нәтижесі. Адам осынау кеңістік формаларды өзінен бөгделей алады, сонда олар оның өзіне қарсы тұрып, өзіндік шындық ретінде қабылданады. Осылай, шындық өмірді символдық жүйе арқылы конструкциялау бірыңғай символдар жүйесін құруға мүмкіндік береді. Э.Кассирердің мәдениеттің символдық тұжырымдамасы мәдениеттанудың қалыптасуына айтарлықтай әсер етті деп айтуымызға болады.

М.Хайдеггер: Экзистенциалдық мәдениет философиясы. Экзистенциалдық философия заманауи мәдениеттің түсінігіндегі ішкі қайшылықтарды ашты. XX ғасырдағы немістің ірі философы М. Хайдеггердің символикалық формалар философиясының негізін қалаушы Э. Кассирерден айырмашылығы – ол мәдениеттің символикалық универсумына негізделген жалпылама принциптердің мүддесіне адамның субъективтік көзқарасын құрбан етуден аулақ болды. Индивидтің болмысынан символикалық көкжиекті кеңейтуге шығармашылық икемі бар, сондай-ақ басқа адамдар және олардың өз өзімен диалогтық пікір сайысқа түсу қабілеті бар болып шықты. Бұл қабілеттен бас тарту өз өзіне деген сатқындық жасауды білдіреді және адамдықтан аулақ болуға алып барады. Неміс философы субъектінің өз еркін анықтауын, өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асыруды мәдени-тарихи әлемнің трансформациялануының шынайы негізін әділ бағалады. Шындығында индивидтің тіршілігін еркін анықтауды талап ететін альтернативтік спектрлерсіз елестету мүмкін емес. Жағдайдың ішкі салдарынан шыққан нәтижеге тоқталу немесе соны таңдау адамның өзіндік мүмкіндіктерінің де көрінісі болып табылады. Әлем танымын басқа адамдармен бөлісу арқылы

ол шығармашыл, сұхбатшыл жаратылыс болып қалыптасады. Басқа адамдармен әлдеқандай бір мәдениеттің ықпалында өмір сүру адам баласына қалай да өз өзімен болу мәселесін қояды. Хайдеггердің пайымдауынша, адам «барлық адамдар» сияқты болуға ұмтылысында өзінің қайталанбас ерекшелігі туралы ұмытып өзіндік ерекшелігінен бас тартып кетуі әбден мүмкін. Осындай жағдайлар адамзат тарихындағы өшпей, толастамай келе жатқан феномен болып қала бермек. Бөтенсініп өмір сүру тәуекелі қашан да индивидтің мәдени-тарихи әлеміне әсер етеді. Адамның осындай белгілі бір тарихилық қатыстылығы, оның ағымына араласуы, адамның шынайы болмысын күрделендіріп жібереді.

Егер адам өзін шындықты жасаушы ретінде пайымдайтын болса онда оның қауіпті көзбояушылыққа ұрынғаны. Адам баласы осы әлемді өзінің ойларына сай қайта құруға деген қарекеті ең соңында оны нигилизмге – қиратушылыққа алып барады. Идеологтардың романтизмі ең соңында тапаралық немесе нәсілаларлық фанаттардың революциялық-төңкерістік әрекетімен аяқталады.

Алайда Хайдеггер адам баласының шындықты игеру ісінде өзінің субъективтік көзқарасын жүзеге асыру үшін жаралмағандығын алға тартады. Субъектінің осынау әлемді өзінің барлық нәрсені бағындырғыш алаңы ретінде қарастырудан бас тартуы Хайдеггер ұстанымының негізгі тұсы болып табылады. Ол үшін болмыстың тереңіне бойлау – шынайы болмыстың мәні болмақ. Бұл жол тіл алаңы арқылы өтеді, өйткені тіл ғана сол болмысқа жетудің көкжиегін көрсете алады. Бұл тұрғыда: «Тіл – болмыстың үйі», – дейді философ.

Алайда, ғылыми-техникалық өркениетпен өңделген тіл, керісінше, адамды «үйсіз» жағдайға тап етеді. Көптеген тілдер, – деп жазады Хайдеггер, өздерінің өтірігімен біздердің жерімізді толтырып отырған, бұл бір тілдің тек бір тұсы ғана, олар санымен көбейе отырып сөйлеудің кез келген түрін толтырып отыратын – компьютердің ақпараттық тілі ғана. Санауды үйренбеген адам үшін бір ғана өлшем бар, ол – квант. Болмыстық бастаудың желісі болып табылатын поэзиялық тіл ғана субъективтік гипертрофияны жеңе алады [4, 162-163]. Шынайы поэзияның мақсаты – адамның поэзиялық өмір сүретін орнын ұйымдастыратын жердегі өмірін сақтауға қамқорлық жасау болып табылады. Осылай адамның болмысын ғылыми таным емес, көркем шығармашылық ашады. Олай дейтініміз, көркем шығармашылық белгілер секілді ешнәрсені меңземейді, ештеңені көрсетпейді. Ол өз болмысында өзін әспеттейді. Солай танушы-

ны өз өзімен болуды қамтамасыз етеді. Шынайы өнерді жасаудың болмысы оның «Мен» толғанысымен шектелмейді, оның болмысы «толғанысқа» кіру, оны көрсету емес, оның мәнісі бүкіл бұрынғы үйреншікті нәрселерді аудастыруда. Шығармашылықтың ақиқаты, оның мәнісі. Ол жолдың бойында жатқан жоқ, оның мәнісі – түпсіз тұңғықта, – деп түсіндіреді Г. Гадамер. Алайда әрбір көркем туынды барлық нәрсені өзіне бағындырғысы келетін ерікке толассыз кедергі жасап тұратын әлдебір нәрсенің бар екенін ұғындырады.

М.М. Бахтин: мәдениеттің диалогтық тұжырымдамасы. Мәдениеттердің бір-бірінен алшақтығы соншалық, көптеген ғалымдар Шпенглерден кейін әр түрлі мәліметтердің арасындағы өзара түсінікті қамтамасыз ететін мүмкіндігіне күмән арта бастады. Алайда бұл ұстанымға келіспейтін, оған да сын айтатын ғалымдар бар. Солардың бірі, орыстың әйгілі философы әдебиет және мәдениеттанушы қайраткері М.М. Бахтин. Ол мәдениеттің маңызын диалогтан көре білді. Диалог болғанда ол мәдениетті пікірталас, сұхбат немесе ой бөлісу ретінде емес, адам санасының әмбебап сипаттамасы ретінде түсінді. Диалог жекелеген ұстанымның тұтастығын және оған сауал немесе жауап беретін өзге тұлғаның ұстанымын береді де осы диалогтың текстіне оның идеализациясы көрінеді. Мәдениет үшін диалог өмірлік маңызы зор шара болып табылады. Себебі, өркендеген мәдениет жаңа мәністің тууына себепші, ол қоғам алдында уақыт талабымен қойылған жаңа сауалдарға жаңа жауаптар табады. Осылайша ол адамның индивидтік болмысына жаңа мән беріп тұрады. М. Бахтин негізінен диалог идеясын эстетикада ұтымды пайдаланды. Шындық (оның ішінде бір ұшы ғана) тең құқықты адамдық тіршіліктегі қарым-қатынас диалогы барысында ашылуы мүмкін.

Қорыта айтар болсақ, гуманистік және романтикалық дәстүрлер мәдениет идеясын адамның жоғары рухани қасиеттерінің дамуымен байланыстырып қарастырды. XX ғасыр ағымында мәдениет мәселесі басқа қырынан, яғни, индивидтік және ұжымдық бейсаналықты зерттеу тұрғысынан қарастырылды. Рухани дамудың шарықтау шегіне жетуге қабілеті бар адамдық болмыстың өзіндік тереңдігі болады және оның құпияларына философия, психология, мәдениеттану ілімдері терең үңіле алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: АСТ, 2007. – 605 с.
2. Фрейд З. Недовольство культурой // Антология культурологической мысли. – М., 1996.
3. Юнг К.Г. Архетип и символ // Сост. А.М. Руткевич. – М.: Ренессанс, 1991. – С. 304.
4. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997. – С. 451.

Кеңестік идеология тұсындағы діни таным ерекшеліктері

Мархабат НҰРОВ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистратура
және PhD докторантура
институтының магистранты

Кеңестік идеология туралы сөз бастамас бұрын, «идеология» терминінің мағынасын ашып кеткеніміз жөн. Идеология туралы білім біздің қазіргі жағдайымыздағы ғылыми танымда жатыр. Идеологияны жалпы формада алсақ, ғылым секілді ақиқатқа негізделмеген, қайта нақты адамдар тобының немесе бір ұйымның, құрылымның, қоғамның мүдделерін қорғау мақсатында құрылған үнемі насихатталуды қажет ететін идеялардың жүйесі. Сондықтанда идеология белгілі бір топтың мүддесін жалпы мүдде ретінде қарастырып, біздің іздейтін ақиқатымыздың астында қалып қояды, кейде оны бүркемелеп тастайды. Соның нәтижесінде қоғамдағы билік етуші таптың және әсер етуші топтың идеясы негізгі идеологияға айналады.

XX ғасыр басындағы әлем тарихында пайда болған алпауыт мемлекеттің бірі – Кеңестік социалистік республикалар одағы. Ол 1922 жылдың 30 желтоқсанынан 1991 жылдың аяғынан дейін өзінің марксистік-лениндік идеологиясына негізделіп өмір сүрген мемлекет. Соның құрамында болған Қазақстан да кеңестік идеологияның бір бөлшегі ретінде осы идеологиямен бірге ғұмыр кешті. Кеңестік идеология мемлекеттің негізгі күші болғандықтан территориясындағы барша адамдарға жалпыға бірдей міндетті болды. Қарсы шыққандар мен оған бойұсынбағандар заңмен қудаланып, жазаланды. Марксистік-лениндік болып саналатын идеология Кеңес Одағын құрған тұлғалар мен сол тұлғалардың ұстанған бағыты нәтижесінде болды. Бірақ біз оның барлығын марксизм-ле-

нинизмге тіркей аламыз. Себебі 1917 жылғы революциядан кейін құрылды және оның құрылуына барша кеңес адамдары атсалысты. Кеңестік идеологияның қайнар көзі ленинизм болса, оған В.И. Ленин шығармаларының біршама бөлігі енгізілді. XX ғасырдағы адамзат өмірінің келбеті мен интеллектуалдық материалы онда өз орнын тапты, бірақ экстерналистік сипат алған еді.

Кеңестік идеология өзін ғылым ретінде қарастырып, оның негізгі үш тарауын жүктелді: 1) диалектикалық материализм (философия); 2) тарихи материализм (социология); 3) коммунистік қоғам туралы білім (оны ғылыми коммунизм деп те атайды). Ендеше ғылым ретінде, бас идеология ретінде болған кеңестік идеология мен діни таным мәселесін қарастырамыз.

Таным – дүние бойынша дәлелді білімдер алуға бағытталған субъектінің шығармашылық қызметі болса, ал діни таным — ғылымға қарағанда өзіндік теріске шығарушылыққа дайын тұрушылық тән қасиетінен бастап — базалық принциптеріне дейін, діни білім — барлық діндер тұрғасынан алғанда — белгілі догматтарды мойындап, құптауға бағытталған [1].

Діни таным ол адамдардың дүниені танудағы діни білімдер жүйесі мен оның өмірде қолдану. Бұдан «осы діни таным мәселесі кеңестік идеологияда қандай орын алды, шектелді немесе сол жүйеде ұсынылған ережелерге сейкестендірілді ме?» деген сауалдарға жауап іздеу мәселесі туындайды. Осы төңіректе кеңестік идеология мен діни таным жағдайын қараймыз.

Кеңестік идеологияның дін мәселесінде, оның ішінде діни танымға деген көзқарасы атеистік идеологияға негізделді. Кеңес Одағының конфессиялық өмірінде қатаң құпиялық бақыланды. Дінге қатысты құжаттар мен материалдар құпия мұрағаттарда сақталды. Идеологияның зардабынан тақырыпты жан-жақты зерттеу зарар алды. Мысал ретінде 1920-1940 жылдардағы ислам дініне қарсы бағытталған саясат жүргізу барысында Кеңес Одағының мұсылман халықтары тек дін мәселесінде ғана емес, сонымен қатар, мәдениет, тіл жән діл мәселесінде зардап шекті.

Кеңестік идеология тұрғысынан дін мемлекеттен бөлек болатын болса, мемлекет істеріне араласпайтын болса, ондағы атеистік бағыт адамдар сенімінің еркіндігіне қолқа салды. Діни таным атеистік жағынан қарағанда ғылыми таным болды. Ал ғылыми таным мен діни таным ол екі түрлі нәрсе. Дінмен идеологиялық күрестің тәжірибесі ғылыми принциптер мен партиялық басқарманың ұйымдастыру формаларын құрастырды. КОКП

(КПСС) идеологиялық мекемелер мен ұйымдардың қызметін басқарды, сонымен бірге БАҚ-ы мен жергілікті халықтың ұстанған дініне байланысты идеологияның жүргізілуін де қадағалауда ұстап отырды.

Атеистік жұмыстың партиялық басқармасы мәселелеріне ден қойылып, оның жұмысының нәтижелігі БКП (б) Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан, Тәжікстан және Әзербайжан мемлекеттері Компартиясының XXVI съездерінде талқыланды. Осы идеологияның көрінісі В.И. Ленин жұмыстары мен КОКП шешімдері мен құжаттарына сәйкес атеизмнің наисхатына үлкен мән берілгені болып табылады.

Марксистік-лениндік әдісте діни таным мәселелері атеистік бағыттың зор көлемде насихаттануы жалпы таным мен дін танымның ақиқаттан алыстағанын көрсетеді. Осы орайда кеңес адамдарының Кеңес Одағы өмір сүрген кездегі бар философиясы Сталиннің 1938 жылы жарық көрген «О диалектическом и историческим материализме» атты жұмысында қарастырылды. А.А. Хамидов ол жұмыс жайында: «катехезис пен әскери жарғыны елестетеді», – деп сипаттайды [2]. Осындай идеологияның қысымынан адамдардың діни танымы шындықтан аластатылды. Ал бізге белгілі, В.И. Ленин мемлекет пен дін арасындағы байланыс турасындағы декрет жобасымен түсіндірілді, оның бастапқы «Ар-ождан бостандығы, шіркеулер мен діни қоғам туралы (О свободе совести, церковных и религиозных обществ)» атын «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі (Об отделении церкви от государства и школы от церкви)» атына өзгерткен болатын [3]. Осы декрет бойынша дін турасындағы идеология Кеңес Одағы өмір сүрген уақыт аралығында басты әрекет етті.

Діни таным, жалпы алғанда, діндерді танудағы білім, оның негізгі қағидаларын үйрену, күнделікті өмірде қолдану, мәдениеттің бір саласы ретінде қарайтын болсақ, осыған қатысты кеңестік идеологияның, оның бастапқылары большевиктердің «мешіттер мен мавзолейлерді, шіркеулерді қирату керек» атты ұрандары вандализмге жол ашты. Қазақстан жағдайын мысалға алатын болсақ, 1920-1940 жылдары орын алған дінді дінсіздікпен ауыстырған атеизмнің насихаты нәтижесінде қазақ зиялы қауымын құрбан қылған, мешіттер мен медреселердің жаппай жабылуы, имам-ишандарды қудалау, сонымен қоса тұрғылықты халықты тұтастай діни таным мәселесінде атеистік идеологиядан басқа ешнәрсені қалдырмауға тырысты. Осыған байланысты М. Қойгедиевтің 2009 жылы жарық көрген «Сталинизм и

репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов» [4] атты кітабында қазақ тарихының сол жылдарындағы кеңестік идеологияның келбетін барынша құжаттық негізде мұсылман руханиятының репрессияға ұшырауын көрсетеді. Трагедиялық жағдайға толы болған сол заман Қазақстан руханияты мен қоғамына, мәдениеті мен дініне тоқырау әкелді.

Адамдардың діни танымын ешқашан шектеуге болмайды. Ғылым әрқашан дәлелге сүйенеді, діни таным да адамның ақиқатты тану барысындағы ұмтылысын көрсетеді. Осы жағдайда кеңестік идеологияның бұлағы марксистік-лениндік идеология Р. Занер [5] көзқарасы бойынша әлемдік діндердің көптеген идеяларын алған эклектикалық дін болатын болса, К.Поппердің маркизмдегі діни элемент бар екендігін жазғанын білеміз. Бұдан біз, кеңестік идеологияның діни-еретикалық насихатының діннен алыстамағанын көреміз. Сондықтанда діни таным ешқашан санадан үзілді-кесілді жоғалып кетпейді. Кеңестік идеологияның өзі діни таным нәтижесінде құрылған деп санаймын.

Кеңестік идеологияның діни элементтерін біз осы идеологияның кейбір жақтаушылары тарапынан мойындалды. Бұл жерде В.И. Ленин тарапынан қатты сынған ұшыраған А. Луначарский мен М. Горькийдің айта аламыз. Немесе Н. Хрущевтің КОКП XX съезінде жасаған атақты «О культе личности и его последствиях» атты баяндамасын алсақ та жеткілікті. Онда баяндалған мазмұн Сталин кезеңінің идеологиясын жеке басқа табынушылық деп айыптап, оның діни сипаттамасын көрсетіп берді. Сталин жүргізген идеологияның марксистік-лениндік идеологиядан әлдеқайда қашық екендігін айтты. Міне, осыдан біз Кеңестік идеологияның құрылған күні мен Сталин жүргізген саясаттың арасындағы қайшылық пен ерекшелікті көрсетіп отырмыз.

Кеңестік идеология діни таным, жалпы танымның атеистік тәрбие беруімен дәріптелді. Кеңес Одағы құрылғаннан бастап артта қалушылықтан біршама алға жылжыған процесс байқалды. Білім беру мен мәдениет саласында бірқатар өзгерістер болды. Адамдардың психологиясы мен тұрмысы өзгерді. Дүниені танудағы танымы мен діни танымы атеистік ғылым негізінде оқытыла бастады. Мектептер мен ЖОО-ндағы пәндерден Кеңес үкіметі идеологиясы анық көрінді. Кеңес адамдарының діни танымында соңғы жылдары орын алған тағы бір беталыс ол діндерді ғылым ретінде қарастырғаны. Мысалы ислам дінін модернизациялаудағы ғылымның қатысын анықтағанда:

Біріншіден, Ислам ғылымға жау да, қайшы да емес, оның білімдері ғылымды қамтиды, қайнар көздерінде ғылыми жағалықтар айтылған және адамға таным қабілеті берілген, ал барлық процесс алдын-ала жазылған жолмен келеді. Бұл нұсқа Құран аяттарынан алынған және апологетикалық сипатты.

Екіншіден, Ислам және ғылым — екітүрлі жазықтық, олар бір-біріне қарсы тұруы мүмкін. Бірақ бұл біржағынан дұрыс та, екінші жағынан бұрыс. Себебі ислам мен ғылымның ең басты ұқсастығын оның дәлелді талап етуінде.

Үшіншіден, Ислам өзін мәңгі, абсолютті ақиқаттығына баса ккңіл бөлсе, қарастыратын болса, ғылымның ақиқаттығы тұрақты емес. Осыдан біз, мынадай тұжырым алуымызға болады: дін және діни таным ғылым ретінде қарастырылса, оның ашық насихатталуы көзделмейді, бұған себеп болатын адамдардың қоғамды өзгертуге әкелуіне жол ашылар еді. Сондықтанда кеңестік идеологияның діни танымға деген байланысы аса бақылаушылықпен келді.

Атеистік тәрбиенің жаңа адам құрудағы мақсаты ол экономикалық, әлеуметтік, мәдени және идеологиялық мәселелерді шешумен тығыз байланысты. Сондықтан кеңестік идеология осы проблемаларды шешуде идеологиялық кадрлерге бағдарланады. Бұл атеистік жұмыстың әрқашан халық ортасындағы насихаты тоқталмай, еңбекпен қатар қарастырылып, жеке индивидтердің әлеуметтік байланыстарын нығайтумен айналысқаны кеңестік идеологияның халықты бірқалыпты ұстап тұрудың, соның қатарында маңызды орынға ие діни сана, таным, білім мәселелерін қатаң бақылауда ұстауынан байқаймыз.

Жетпіс жылдың ішінде кеңес адамдары марксистік-лениндік, сталиндік, кеңестің идеологияның шеңберінде өмір сүрді. Осы кезеңдегі діни таным мәселелері идеологияның қатал саясатынан зардап шекті, тұтастай мәдениеттердің жоқ болуына немесе өзгертілуіне әкелді. Дінсіздік заманы болған бұл атеизм діни танымды өзгеріске ұшыратты, оның негізгі мәнін қаз қалпында сақтап қалу қасиетінен айырды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. — М.: АСТ, Харвест. 1998.

2. Хамидов А.А. О диалектика мнимой и подлинной // Адам әлемі — Мир человека. — №1, 2002. — С. 50-51.
3. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма и ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — М., 1981. — С. 220.
4. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. — С. 448.
5. М.Столяр Религия советской цивилизации. Киев, 2010.

Түйіндеме

Отход от традиционной религии ведет к фанатизму, а от него – к терроризму

Смагулов Мурат – научный сотрудник отдела социально-политических исследований КИСИ при Президенте РК

Статья посвящена одному из основных направлений, обозначенных в Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана, – противодействию всем формам и проявлениям радикализма, экстремизма и терроризма, с выявлением одной из причин формирования радикальных настроений среди населения.

Deviation from traditional religion leads to fanaticism, and from there – to terrorism

Smagulov Murat – Researcher at the Department of Social and Political Studies, KazISS under the President of RK

The article is devoted to one of the main areas indicated in the Address of the President of RK N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, – combating all forms and manifestations of radicalism, extremism and terrorism, along with the identification of one of the reasons for the formation of radical sentiments among the population.

Проблемы и перспективы регионального взаимодействия в Центральной Азии на современном этапе

Анна Гусарова – научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК (КИСИ), магистр социальных наук

Статья посвящена современным проблемам и перспективе регионального взаимодействия в Центральной Азии, так как, несмотря на смещение внешнеполитических ориентиров официального Вашингтона с Центральной и Южной Азии в зону АТР, вопросы обеспечения безопасности в регионе все же сохраняют свою актуальность. Учитывая современные тренды мирового развития, дестабилизиру-

ющий потенциал в Центральной Азии в перспективе может проявиться в сфере энергетики, водных ресурсов и геополитики.

Problems and prospects of regional cooperation in Central Asia at the present stage

Anna Gussarova – Researcher at the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of RK (KazISS), Master of Social Sciences

The article is devoted to contemporary problems and prospects of regional cooperation in Central Asia, as, despite the shift in official Washington's foreign policy guidelines with Central and South Asia into a zone of ATP, security issues in the region still remain urgent. Taking into account the current trends of the world development, in perspective, destabilizing potential in Central Asia may be apparent in the energy sector, water resources and geopolitics.

Казахстанско-иранские отношения: история и будущее

Еркебулан Жумашов – старший научный сотрудник Центра международных и региональных исследований при ЕНУ имени Л. Гумилёва

В статье рассматривается история и перспективы казахстанско-иранских отношений. Автор статьи указал несколько вариантов развития двусторонних отношений и факторы, влияющие на сотрудничество Казахстана и Ирана в определенных сферах.

Kazakhstan-Iran relations: history and the future

Erkebulan Zhumashov – Senior Researcher, Center for International and Regional Studies at the ENU named after L.N. Gumilyov

The article examines the history and prospects of Kazakh-Iranian relations. The author pointed out several options for the development of bilateral relations and factors affecting cooperation between Kazakhstan and Iran in certain areas.

Внутриполитические процессы в Казахстане, России и Беларуси в контексте евразийской интеграции

Оразгали Сельтеев – главный эксперт Института евразийской интеграции, докторант ЕНУ имени Л. Гумилёва

Развитие евразийской интеграции, ее практическая реализация и углубление обусловлены многими факторами, одними из которых являются внутриполитические процессы государств-членов. В связи с этим изучение характера и динамики социально-политических процессов, происходящих в Казахстане, России и Беларуси, является актуальным вопросом.

Internal political processes in Kazakhstan, Russia and Belarus in the context of Eurasian integration

Orazgali Selteyev – Chief expert at the Institute of Eurasian integration, Doctoral candidate at the ENU named after L.N. Gumilyov

Development of Eurasian integration, its practical implementation and deepening are due to many factors, one of which is the internal political processes of the member states.

In this regard, the study of the nature and dynamics of social and political processes taking place in Kazakhstan, Russia and Belarus, is urgent.

Роль государства в обеспечении продовольственной безопасности: реалии (практика) Казахстана и международный опыт
Гулим Жунусова – старший преподаватель Казахского экономического университета имени Т. Рыскулова

Продовольственная безопасность является одним из важнейших элементов системы национальной безопасности, характеризующей экономическую устойчивость и стабильность, политическую независимость государства, способность обеспечить продовольственные потребности своих граждан, сохраняя физическую и экономическую доступность продуктов питания в таком количестве и качестве, которые необходимы для поддержания жизнедеятельности людей, а также национальные интересы и независимость государства от экспорта продовольствия.

The state's role in ensuring food security: reality (practice) of Kazakhstan and international experience

Gulim Zhunusova – Senior teacher at the Kazakh Economic University named after T. Ryskulov

Food security is one of the most important elements of the national security system, which characterizes the economic strength and stability, the political independence of the state. As well as the ability to meet the food requirements of their citizens, while maintaining the physical and economic access to food in a quantity and quality that are needed to sustain people's life activity, as well as the national interests and independence of the state from the food exports.

Диверсификация и управление производствами транспортного сектора

Сауле Джолдыбаева – PhD докторант по специальности «Экономика» Казахского экономического университета имени Т. Рыскулова

В экономике современных государств особое место занимает транспортный сектор, так как уровень развития транспорта и транспортной инфраструктуры определяет конкурентоспособность экономики и влияет на безопасность страны. Автор в статье рассматривает возможности и перспективы диверсификации производств транспортного сектора и эффективного управления в современных условиях.

Diversification and production management of the transport sector

Saule Dzholdybayeva – PhD doctoral candidate in Economics at the Kazakh Economic University named after Turar Ryskulov

The transport sector occupies a special place in the economy of modern states, as the level of development and transport infrastructure determines a competitive ability of the economy and affects security of the country. Author of the article considers the possibilities and prospects of diversification of the productions in the transport sector and effective governance in contemporary conditions.

Казахстан в системе мировых экономических процессов

Кундызай Еримбетова – ведущий научный сотрудник Института истории государства, кандидат исторических наук

Статья посвящена истории экономических реформ Казахстана в контексте интеграции республики в мировое экономическое сообщество. В годы независимости Республика Казахстан, благодаря продуманным и правильно проводимым экономическим реформам, плавно, без болезненных эксцессов перешла от плановой к рыночной экономике. На сегодняшний день экономика Казахстана является неотъемлемой частью мировой экономики.

Kazakhstan in the system of the world economic processes

Kundyzai Yerimbetova – Senior Researcher, Institute of History of the State, Candidate in History

Article is devoted to the history of economic reforms in Kazakhstan in the context of the republic's integration into the world economic community. In the years of independence, Kazakhstan, thanks to intelligent and properly carried out economic reforms, smoothly, without painful excesses moved from a planned to a market economy. On today Kazakhstan's economy is an integral part of the global economy.

Рукописи и редкие книги фонда Музея редких книг: проблемы исследования и перевода

Абдигали Бекишев – заведующий Музеем редких книг РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы по переводу и исследованию рукописей и редких изданий из фонда Музея редких книг РГП «Ғылым ордасы». Описываются часто применяемые переводческие стили, методы, приемы, ведется речь о лицах, которые внесли свой вклад в подготовку переводов и в исследование казахской книги, а также приводится классификация некоторых, требующих перевода книг по их категориям.

Manuscripts and rare books of the Museum of Rare Books: the problems of study and translation

Abdigali Bekishev – Head of the Museum of Rare Books, RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK

This article discusses current issues on the translation and study of the manuscripts and rare books from the collection of the Museum of Rare Books RSE "Gylym Ordasy." Describes frequently used translation styles, methods, techniques, mentions individuals who have contributed to the preparation of the translation and the study of Kazakh books, as well as a classification of some books needed to be translated by their categories.

Философия формирования интеллектуальной нации

Берик Аташ – старший преподаватель КазНПУ имени Абая, доктор философских наук,

Нурсауле Маханова – эксперт НИИ формирования интеллектуальной нации

В данной статье анализируются историко-философские основы политики в формировании интеллектуальной нации. В результате представляются основные принципы и методология для формирования интеллектуальной нации.

Philosophy of intellectual nation formation

Berik Atash – Senior Lecturer at the KazNPU named after Abai, PhD Philosophy,

Nursaule Makhanova – Expert at the SRI of intellectual formation of the nation

This article examines the historical and philosophical foundations for the policy of intellectual nation formation. As a result, there are presented the main principles and methodology for the intellectual nation formation.

Формирование неклассических представлений в культурологии

Гульнара Рахимова – преподаватель КазНПУ имени Абая, кандидат философских наук

В данной статье рассматриваются неклассические представления о культуре в работах З. Фрейда, К.Г. Юнга, Э. Кассирера, М. Хайдеггера. Культура предстает перед человеком как смысловой мир, который служит сферой индивидуальной самореализации.

Non-classical representations formation in culturology

Gulnara Rakhimova – Teacher at the KazNPU named after Abai, Candidate in Philosophy

This article discusses the concepts of non-classical culture in the works of Freud, C.G. Jung, E. Cassirer, M. Heidegger. Culture appears to man as a semantic world, which serves as a sphere of individual self-realization.

Особенности религиозного познания в период советской идеологии

Мархабат Нуров – магистрант Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая

Статья посвящена вопросам религиозного познания и учения в период Советской власти. По идеологии Советов государство и религия были отделены друг от друга, вследствие чего в советском обществе религия не признавалась как часть культуры и не поддерживалась со стороны государства.

Features of religious knowledge in the period of Soviet ideology

Markhabat Nurov – Master's Candidate at the Institute of Masters and PhD Programs, KazNPU named after Abai

Article is devoted to the religious learning and teaching in the Soviet period. According to the Soviet ideology, the state and religion were separated from each other, whereby religion was not recognized in the Soviet society as a part of the culture and was not supported by the state.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ)

ҚСЗИ 1993 жылы 16 маусымда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған.

ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

1. Сыртқы саясаттың стратегиялық аспектілері:

- көршілес елдердің ішкі саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуына мониторинг жүргізу;
- Қазақстанның Ресеймен, Қытаймен, АҚШ-пен, Түркиямен, ЕО және ТМД елдерімен екі жақты қатынастарын талдау;
- посткеңестік кеңістіктегі интеграция мәселелерін зерттеу;
- қауіпсіздік мәселелерін сараптау.

2. Бүгінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік үрдістер:

- Қазақстан Республикасындағы қоғамдық-саяси жағдайға мониторинг жүргізу;
- Қазақстанда саяси институттардың қалыптасуы мен демократиялану үрдістерін зерттеу;
- Қазақстандағы ағымдағы саяси жағдайды талдау.

3. Экономикалық қауіпсіздік:

- Қазақстан Республикасы экономикалық қауіпсіздік мәселелерін зерттеу;
- әлемдік экономиканың даму қарқынын зерттеу және оның Қазақстан экономикасына әсерін талдау;
- жаһандану мәселелерін және оның Қазақстанға ықпалын зерттеу;
- Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға мониторинг жүргізу.

4. Редакциялық-баспа қызметі:

- «Қазақстан-Спектр» ғылыми журналын басып шығару;
- «Қоғам және Дәуір» ғылыми-сараптамалық журналын басып шығару (қазақ тілінде);
- «Central Asia's Affairs» сараптамалық журналын басып шығару (ағылшын тілінде).

ҚСЗИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Институт Қазақстанның сыртқы және ішкі саясаты, оның әлеуметтік-экономикалық дамуы сияқты стратегиялық мәселелер бойынша іргелі зерттеулер жүргізеді, ел басшылығы үшін болжама-талдау сипатындағы материалдар дайындайды.

Институт өз зерттеулерінің негізгі бағыттары бойынша семинарлар, конференциялар, дөңгелек үстелдер, халықаралық форумдар өткізіп отырады.

ҚСЗИ шетелдердің ғылыми және талдау құрылымдарымен ынтымақтастық орнатқан, олармен Қазақстан мен Орталық Азия дамуының өртүрлі мәселелері бойынша халықаралық зерттеу жобаларын іс жүзіне асыруда.

Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ) при Президенте Республики Казахстан

КИСИ создан Указом Президента Республики Казахстан 16 июня 1993 г.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ КИСИ

1. Стратегические аспекты внешней политики:

- ♦ мониторинг внутривнутриполитического и социально-экономического развития сопредельных стран;
- ♦ анализ двусторонних отношений Казахстана с Россией, Китаем, США, Турцией, странами ЕС и СНГ;
- ♦ исследование проблем интеграции на постсоветском пространстве;
- ♦ изучение вопросов борьбы с терроризмом и экстремизмом.

2. Общественно-политические и социальные процессы в современном Казахстане:

- ♦ мониторинг общественно-политической ситуации в Республике Казахстан;
- ♦ анализ этнодемографической ситуации и миграционных процессов в Казахстане;
- ♦ исследование процессов демократизации и становления политических институтов в стране.

3. Экономическая безопасность:

- ♦ исследование проблем экономической безопасности;
- ♦ изучение тенденций развития мировой экономики и анализ их влияния на экономику Казахстана;
- ♦ исследование проблем участия Казахстана в международном экономическом сотрудничестве;
- ♦ социально-экономический мониторинг Республики Казахстан.

ФОРМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИСИ

Институт проводит фундаментальные исследования по стратегическим проблемам внешней и внутренней политики, социально-экономического развития Казахстана, готовит материалы прогнозно-аналитического характера для руководства страны.

Институт выпускает три ежеквартальных издания: научно-аналитический журнал «Қоғам және Дәуір» (на казахском языке), научный журнал «Казахстан-Спектр» и аналитический журнал «Central Asia's Affairs» (на английском языке), в которых освещаются проблемы внешней и внутренней политики, международных отношений, национальной безопасности, социальной и экономической политики Республики Казахстан, а также размещает материалы на собственном сайте.

Институт проводит семинары, конференции, «круглые столы», международные форумы по основным направлениям своих исследований.

КИСИ сотрудничает с зарубежными научными и аналитическими структурами, осуществляет международные исследовательские проекты по различным проблемам развития Казахстана и Центральной Азии.

Журналда басылатын қолжазбаларға қойылатын талаптар

Журнал «Қоғам және Дәуір»

Мақала мәтіні екі дана түрінде принтерден шығарылып (14 кегль, шрифт «Таймс», жол аралығы бірлік, парақ жиегі – әр жағынан 2 см) автордың (авторлардың) қолтаңбасымен бекітілуі тиіс. Әдебиеттер тізімі мәтін соңында түпнұсқа тілінде келесі тәртіпшен көрсетіледі: реттік саны, автор, жұмыс атауы, дерек көзі, басылымның шығу айы мен жылы, басылу орны. Мәтіндегі сілтемелер төртбұрыш жақшалармен белгіленеді.

Басты материалмен бірге авторлық парақ ұсынылады, оған автордың (авторлардың) аты-жөні, жұмыс орны мен лауазымы, қызмет немесе жеке телефон нөмері кіреді.

Мақалалардың қолжазбасы қайтарылмайды және рецензияланбайды. Мақаланың мазмұнына автор жауапты. Редакция мақаланың жариялануы және қабылданбауы туралы шешімді өзіне қалдырады.